

Проект

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Секція суспільних і гуманітарних наук

ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВЕКТОР УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Київ
2019

УДК 323.1+327.5+327.7
Є22

Редакційна колегія:

Пирожков С. І., доктор економічних наук, професор,
академік НАН України, *голова*

Кресіна І. О., доктор політичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України, *заступник*

Кудряченко А. І., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Скрипнюк О. В., доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України

Стоєцький С. В., кандидат політичних наук

Хамітов Н. В., доктор філософських наук, професор

Шульга М. О., доктор соціологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Шемшученко Ю. С., доктор юридичних наук, професор,
академік НАН України

Рецензенти:

Горбулін В. П., доктор технічних наук, професор, академік НАН України

Литвиненко О. В., доктор політичних наук, професор

Мережко О. О., доктор юридичних наук, професор

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України (протокол № 11 від 19 грудня 2019 р.).*

Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол.
Є22 С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, Ю. С. Шемшученко та ін.
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ:
Національна академія наук України, 2019. 324 с.

ISBN 978-966-02-9211-6

У доповіді розглянуто питання світоглядної, духовно-культурної спорідненості України та євроатлантичної спільноти, ціннісних засад і органічного зв'язку української та західноєвропейської ідентичності, цивілізаційної суб'єктності та суверенітету Української держави. Розкрито особливості сприйняття українським суспільством євроатлантичного вектора, динаміку ставлення населення до вступу України до ЄС і НАТО. Особливу увагу приділено висвітленню європейських стандартів та їх забезпеченню в процесі євроатлантичної інтеграції України, політичним, економічним, безпековим і правовим аспектам євроатлантичного курсу держави. Показано здобутки і недоліки державної політики щодо євроатлантичної інтеграції, ризики та загрози у даній сфері, особливості подолання сепаратистських тенденцій на цьому шляху. На основі аналізу зарубіжного досвіду розглянуто перспективи набуття Україною членства в НАТО та Європейському Союзі.

УДК 323.1+327.5+327.7

ISBN 978-966-02-9211-6

© Національна академія наук України, 2019

Національна доповідь

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ І УКРАЇНА	
1.1. Західна цивілізація та її євроатлантична складова	10
1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті	17
1.3. Духовно-культурна спорідненість України та євроатлантичної спільноти	35
Розділ 2. ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ: СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ	
2.1. Геополітичні вектори суспільної свідомості	49
2.2. Динаміка ставлення населення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО	60
2.3. Соціокультурні орієнтації населення і чинники національної безпеки	72
Розділ 3. ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ КУРС УКРАЇНИ	
3.1. Європейські стандарти: проблеми забезпечення в Україні	97
3.2. Політико-правова відповідальність влади за забезпечення євроінтеграції України	116
3.3. Правові й політичні аспекти євроатлантичного курсу України	128
3.4. Вплив російсько-українського конфлікту на євроатлантичну інтеграцію України	140
3.5. Особливості набуття членства в НАТО постконфліктними державами: досвід для України	153

**Розділ 4. СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО
ВЕКТОРА УКРАЇНИ**

4.1. Основні напрями подолання суперечностей у позиції ЄС щодо інтеграції України	173
4.2. Шляхи забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України в умовах євроатлантичної інтеграції	190
4.3. Подолання сепаратистських тенденцій як загрози євроатлантичному вектору України	198
4.4. Формування державної політики щодо євроатлантичної інтеграції України	217
4.5. Стратегія забезпечення євроатлантичного співробітництва України у військовій сфері	239
4.6. Інформаційні стратегії євроатлантичної інтеграції	262
4.7. Вплив євроатлантичного вектора на вдосконалення українського законодавства	280
Висновки	304

ВСТУП

У лютому 2019 року Верховна Рада України внесла зміни до Конституції України, відповідно до яких Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору (ст. 102). Це свідчить про те, що, з одного боку, є загальнонаціональний консенсус щодо цього стратегічного курсу, а з іншого — нагальна потреба його глибокого осмислення та вироблення конкретної програми щодо реалізації. Відтак було підтверджено європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу Української держави.

Питання євроатлантичного вектора розвитку України виникло майже одразу після проголошення у 1991 р. незалежності нашої держави. Однак у 1990—2000-х роках воно мало здебільшого декларативний характер, не було концептуалізовано як на рівні зовнішньополітичних пріоритетів, так і національної стратегії реалізації. Основна риторика політичного керівництва держави в той період зводилася до *співробітництва* та *партнерства* з ЄС та НАТО. При цьому домінувала концепція *багатовекторності* у зовнішній політиці та розвитку стратегічного партнерства з північним сусідом — Російською Федерацією. Лише 23 травня 2002 р. Рада національної безпеки і оборони України прийняла *стратегію співробітництва* з НАТО, в якій кінцевою метою визначено набуття повноправного членства у Північноатлантичному альянсі.

Це рішення зумовлене цілою низкою чинників, серед яких: усвідомлення докорінних змін у геополітичній ситуації після «холодної війни», перетворення тероризму на глобальну проблему людства (особливо після терористичних актів у США 11 вересня 2001 року), зміна глобальних дезінтеграційних тенденцій інтеграційними тощо. Врешті-решт стало зрозумілим, що від того, до яких інтеграційних процесів буде залучена Україна, залежатиме її майбутнє як нації, держави, суб'єкта міжнародних відносин і світової політики.

Розгортання інтеграційних процесів є однією із закономірностей світового розвитку, які почали посилюватися на зламі тисячоліть, одночасно поєднуючись із дезінтеграційними тенденціями. Дедалі посилюється вплив інтеграційних процесів на функціонування не лише глобальних та регіональних міжнародних систем і становлення нового світового порядку, а й розвиток окремих суспільств та держав, їх внутрішню політику, на повсякденне життя людей.

Інтеграція є явищем, що об'єктивно властиве людським спільнотам на різних рівнях суспільної організації — від міжособистісного до міждержавного. В історичному аспекті первинними були процеси внутрішньої інтеграції (консолідації) спільнот, які стали передумовою для зовнішньої (міжнародної та міждержавної) інтеграції.

Інтеграція являє собою об'єктивний процес добровільного і взаємовигідного об'єднання на основі спільних світоглядних цінностей, в тій чи іншій формі, різних країн у певну спільноту — політичну, економічну, військово-стратегічну. Об'єктом інтеграції є людське суспільство. Елементи міждержавного інтеграційного комплексу — суб'єкти міждержавних відносин, національні держави. Вступаючи у правовідносини між собою, вони уможливають створення спільного міжнародного правопорядку в форматі міжнародного права. Тому міжнародні інтеграційні процеси вимагають від держав певних добровільних обмежень їх суверенітету, хоча міжнародна інтеграція не повинна призводити до втрати суверенітету державами як основними суб'єктами міжнародного права і ще ширше — суб'єктами цивілізаційного розвитку.

Яскравим прикладом міжнародної інтеграції є *євроатлантична інтеграція*, яка є процесом політичної, юридичної, економічної, соціальної та культурної інтеграції європейських держав. На сучасному етапі вона стала цивілізаційним вибором України, який посідає чільне місце серед її зовнішньополітичних пріоритетів. Її успішне втілення дасть можливість завершити реформи, модернізувати економіку, залучити іноземні інвестиції, підвищити конкурентоспроможність на ринках ЄС, до яких Україна вже отримала доступ.

Євроатлантична інтеграція має не лише економічні, а й політичні, безпекові, соціальні переваги, позаяк означає зміцнення безпеки, політичної, соціальної стабільності, утвердження принципів і цінностей демократії. Як свідчать соціологічні опитування, євроатлантична інтеграція підтримується більшістю громадян України, оскільки означає поєднання економічного розвитку України з підвищенням рівня життя громадян, високими соціальними стандартами, захистом прав людини та безпекою.

Удосконалення правового забезпечення євроатлантичного курсу України обумовлено потребами зміцнення демократичних інститутів, посилення громадянського суспільства; забезпечення прав людини та гарантування прав національних меншин згідно з європейськими стандартами; відновлення територіальної цілісності та реінтеграції України; розширення зовнішньої допомоги для протистояння збройній агресії Російської Федерації; стимулювання економічного розвитку (перші роки після вступу до ЄС країн Східної Європи — Польщі, Чехії,

Словаччини, Угорщини позначилися зростанням прямих іноземних інвестицій).

Євроатлантична інтеграція України має спиратися на детально розроблену *правову базу*, чітке розуміння етапності/логіки процесу набуття членства в євроатлантичних структурах, стратегічне планування та наукове осмислення цих процесів. Це дасть змогу коригувати перебіг цих процесів та мінімізувати можливі негативні наслідки для України, враховуючи участь держави у збройному конфлікті.

Наразі в Україні спостерігається тенденція об'єднання курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію в політико-правових актах, що є відображенням позитивних структурних зрушень, якими супроводжуються реформи на шляху України як до ЄС, так і НАТО. Йдеться про євроатлантичну модель розвитку, стандарти якої презентують, втілюють, просувають та захищають НАТО і ЄС, взаємно доповнюючи одна одну. Для України надзвичайно важливий досвід країн НАТО та ЄС з демократичного реформування влади і суспільства, а також різнобічна допомога у розв'язанні різноманітних завдань на шляху євроатлантичної інтеграції.

Взаємна безпека та оборона, колективний захист членів від потенційних загроз залишаються основними завданнями НАТО і є стимулом для України в набутті членства у цій Організації, особливо з огляду на агресію з боку Російської Федерації. Колективний принцип змушує країни-члени приймати усі рішення консенсусом, у тому числі щодо розширення меж Альянсу шляхом прийняття нових членів. Як свідчить аналіз досвіду вступу до НАТО постконфліктних держав, наявність територіальних суперечок чи втрата територіальної цілісності не повинна бути принциповою перешкодою для євроатлантичної інтеграції.

Водночас підготовка України до членства в НАТО може бути підпорядкована вимогам, які будуть складними для виконання (наприклад, якщо від неї очікуватимуть встановлення відносин добросусідства з усіма державами, з якими вона має кордони). Необхідність досягнення консенсусу держав-членів НАТО щодо запрошення держави до членства шляхом ратифікації кожною з них спеціального протоколу з даного питання також суттєво ускладнює процес набуття членства в НАТО.

Нині Україна активно просувається по шляху приєднання до Північноатлантичного альянсу. Підтвердженням цього є визнання її *країною-аспірантом* з боку НАТО, здійснене у березні 2018 р. Так Брюссель підтверджує статус Києва як партнера, що задекларував прагнення до членства в євроатлантичній системі колективної безпеки. Статус країни-аспіранта є обов'язковою умовою здійснення подальших кроків — підготовки *Плану дій щодо членства*. Тож статус країни-аспіранта стає важливим кро-

ком в інтенсифікації політичного зближення України та НАТО, відкриває двері до нового етапу поглиблення відносин.

Політика *європейської інтеграції* та розвиток двохсторонніх відносин з Європейським Союзом залишаються ключовим зовнішньополітичним пріоритетом України. Він уособлює реалізацію цивілізаційного вибору нашої держави — розриву з радянським минулим та входження до європейської демократичної спільноти. ЄС залишається нашим важливим союзником у боротьбі проти російської агресії та партнером у розбудові регіональної системи безпеки.

Формат двосторонніх відносин Україна — ЄС визначений *Угодою про асоціацію*, що включає поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі (ПВЗВТ) між ЄС та Україною, робить нашу державу пріоритетним партнером Європейського Союзу. Водночас у політичних відносинах України з Євросоюзом ще існує низка суперечностей. Насамперед залишається без чіткої відповіді з боку Брюсселя питання про перспективу членства нашої держави в ЄС, хоча законодавство Європейського Союзу не містить принципових перешкод для членства України. Відповідно не існує і загальновищезначаних часових меж для досягнення цієї мети.

Після *Брекзиту* Євросоюз переживає глибоку інституційну кризу, що спонукає деякі європейські країни ставити питання про консервацію або закриття питання членства в ЄС для європейських країн колишнього СРСР. Не менш важливою залишається позиція РФ, яка продовжує обстоювати право на контроль за цими країнами, насамперед у відмові для них права самостійного вибору євроатлантичного вектора розвитку.

При цьому на євроінтеграційному шляху Україна здобула декілька значних перемог. Так, із червня 2017 р. почав діяти безвізовий режим із Європейським Союзом. Він дає змогу громадянам України відвідувати без віз 34 європейські країни. У липні 2017 р. Рада ЄС завершила багаторічний процес ратифікації Угоди про асоціацію з Україною, яка закріплює перехід відносин нашої держави з ЄС від партнерства та співробітництва до *політичної асоціації та економічної інтеграції*, що відкриває новий етап у процесі європейської інтеграції нашої держави.

Із січня 2018 р. стали доступними для українських виробників *автономні торговельні преференції*, які поширюються на 50 тарифних ліній товарів і передбачають надання безмитних тарифних квот для агропромислової продукції та обнуління митних тарифів для окремих видів промислової продукції. Це означає, що Євросоюз став основним торговельним партнером нашої держави.

У безпековій сфері ЄС послідовно продовжує політику санкцій, запроваджених у відповідь на анексію Криму Російською Федерацією. Важлива також співпраця з ЄС у галузі енергетичної безпеки, боротьби з нелегаль-

Вступ

ною міграцією, кібер- та оргзлочинністю, поглиблення діалогу з Європейським оборонним агентством та профільними інституціями щодо протидії корупції тощо.

* * *

У сучасному мінливому світі, де зневажаються усталені норми міжнародного права з боку деяких геополітичних гравців, наростає економічне протистояння між країнами з найбільш могутніми економіками, посилюються імперські амбіції й воєнна агресія Росії, Україна продовжує послідовно втілювати політику *євроатлантичного вектора* власного розвитку. При цьому формула конструктивної стратегії євроатлантичного вектора означає: інноваційний розвиток у взаємодії з міжнародними партнерами на основі спільних цінностей та з урахуванням власних національних інтересів та акцентом на розвиток цивілізаційної суб'єктності України у світі.

Розділ 1

ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ І УКРАЇНА

1.1. Західна цивілізація та її євроатлантична складова

Українська держава на законодавчому рівні закріпила свої євроатлантичні прагнення і рух до західного цивілізаційного простору. Що ж означає такий рух і що в ньому є визначальним? Входження до військово-політичних і економічних союзів чи насамперед світоглядні трансформації у суспільній свідомості та економічні, соціальні, політичні успіхи, які зроблять Україну сильним партнером, *суб'єктом міжнародної політики*? І чи є євроатлантичний вектор не лише необхідним, а й *реальним* для України? На ці питання відповідь дав відомий вчений С. Хантінгтон: немає жодної цивілізації, яка за своєю природою не була б здатна досягти добробуту і демократії [1].

Проте виникає ще декілька запитань. Наскільки українське суспільство консолідоване щодо такого вектора? Якою мірою принципи та цінності євроатлантичної спільноти співпадають з принципами та цінностями України? Тобто чи існує духовно-культурна компліментарність України та євроатлантичної спільноти? Відповідь на ці запитання може бути такою: і в Україні, й в євроатлантичній спільноті є спільна архетипова цінність особистості, її свободи, прав, гідності та самореалізації. І якщо під євроатлантичним вектором розуміти взаємодію з євроатлантичною спільнотою при збереженні суверенітету та суб'єктності України, то заперечити взаємну компліментарність та консолідованість українського суспільства щодо євроатлантичних цінностей навряд чи можливо.

З огляду на те, що сучасний світ — це світ глибинної суперечності глобального й національного, що ця суперечність у своїй основі є *світоглядною*, потребують глибокого осмислення цивілізаційні виклики для України, які детерміновані саме світоглядними основами. Тим більше, що у сучасному світі дедалі наростає протистояння цінностей, усвідомити яке здатна саме філософія. За словами Ф. Фукуями, зовнішня політика відображає цінності суспільств, що стоять за нею [2].

По суті, йдеться про *філософію розвитку суб'єктності України* — філософію набуття гідного місця в сучасному світі. Це зумовлює необхідність розвитку нової практичної філософії, яка могла б спрямовувати соціогуманітарну думку й актуалізувати продуктивні трансформації світогляду. А такі

1.1. Західна цивілізація та її євроатлантична складова

трансформації вкрай потрібні, адже без них Україна залишиться на роздоріжжі цивілізації. Тому очевидно, що філософська думка сучасності не може бути схоластично замкненою на історію філософії, вивчення лише самої себе. Якщо виходити з визначення Гегеля, що «філософія — це епоха, схоплена думкою», то сучасна філософська наука і освіта в Україні повинні виходити у широкий цивілізаційний простір — як у проблематиці, так і у способах комунікації.

Розвиток цивілізації, як довів Макс Вебер, зумовлюється не стільки об'єктивними законами її функціонування, скільки *прагненнями, інтересами, потребами, цінностями людей, їхнім розумінням процесів суспільного розвитку*, тобто суб'єктивними чинниками. У сучасному ж світі відбувається нівелювання ролі *інтелектуального життя і виховання молодого покоління*, заснованих на переданні особистого досвіду від учителя до учня. Таке нівелювання спричиняє розвиток індивідів, орієнтованих на віртуальні видовища, і форми управління колективним несвідомим натовпу. За допомогою реклами та віртуальних розважальних роликів відбувається управління *не ідеями*, а бажаннями і враженнями людей, формуються споживацькі суспільства.

Як відомо з історії, причиною деградації та занепаду могутніх держав Античності та Середньовіччя були передусім занепад моралі, гуманістичних цінностей, втрата перспективи розвитку, а не лише економічні чи політичні суперечності. І ця причина ще потужніше спрацьовує у сучасних суспільствах, які у стислі терміни мають здійснити докорінне реформування усіх сфер життєдіяльності, чітко знаючи відповідь на запитання, куди йти, як розвиватися у річищі усвідомленого цивілізаційного проекту. Значною мірою це стосується й України. Інша справа, що євроатлантична інтеграція постає каталізатором цивілізаційного проекту нашої країни [3]. Тому філософія розвитку суб'єктності України нині має бути імплементована не лише у філософію українського цивілізаційного проекту [4, с. 271–284], а й у *філософію євроатлантичного вектора України* — задля розгортання нових перспектив і вимірів суб'єктності.

В Україні представники різних світоглядних підходів дедалі більше проголошують (принаймні не заперечують) важливість цивілізаційного руху держави в євроатлантичному напрямі. І якщо ми вбачаємо мету цивілізаційного проекту України у гідній самореалізації людини [4, с. 271–284], то саме цей напрям видається найбільш сприятливим для цього — там права людини, її гідність є головними цінностями.

А що в євроатлантичному напрямі? Специфічна євроатлантична цивілізація — економічна, політична й світоглядно-ментальна цілісність, яка пов'язана спільною долею і яка протистоїть цивілізації євразійській, чи просто певна кількість країн, що мають спільні цінності та інтереси, але не являють собою ту органічну єдність, яка дозволяє говорити про єдину циві-

лізацію? Відповіді на ці запитання непрості. Нині можна констатувати очевидне — в євроатлантичному просторі знаходиться західна цивілізація, яка існує принаймні з античних часів. Під західною цивілізацією, або Заходом, можна розуміти спосіб економічного, політичного й духовно-культурного буття, заснований на античних і християнських цінностях. При цьому «західне буття включає в себе античність як свою історію, християнство ж є для нього сучасністю і способом життя» [5, с. 23].

Не слід забувати, що Захід об'єднує велику кількість різних національних культур. Західна цивілізація є поліетнічним і полікультурним утворенням, і чим більше вона еволюціонувала, тим більше розгортався плюралізм її проявів. Захід інтегрує різні ментальності з їх особливостями в єдиний цивілізаційний простір, що виявляється передусім у спільній духовно-культурній генезі. Це сукупність культур, або метакультура, що «сформувалася на ґрунті національних міфологій під впливом античних і християнських цінностей» [5, с. 20]. Саме це дозволяє говорити про єдину західну цивілізацію незалежно від регіону, в якому вона проявляється; іншими словами, західна цивілізація є те загальне, що знаходить особливий прояв у кожному її регіоні.

Які ж регіони та країни можна включити до західної цивілізації? Для відповіді на це питання передусім слід осмислити Захід у широкому і вузькому сенсах, а також зародження та еволюцію західної цивілізації. У широкому сенсі Захід — «це та частина нашої планети, на якій «утвердилися християнська й антична культури» [5, с. 20]. Колиска Заходу — це Західна Європа в її історичних межах, розділена на романський і германський світи. При цьому в бутті Заходу античність як культура й цивілізація Стародавньої Греції і Риму з'єднується з християнством переважно естетично. У моральному ж вимірі між ними існує «глибинна суперечність — язичницька античність не знає образу Бога як Абсолютного Добра і моральних заповідей християнства. Античні боги подібні людям, вони сповнені людськими пристрастями і бажаннями» [5, с. 23]. Не слід забувати й про наявність етнонаціональних язичницьких міфологій, які разом з Античністю увійшли в тканину християнських культур і моральні цінності яких так само вступали у конфлікт з християнськими. Це зумовлює певну ментально-ціннісну суперечність, закладену в західній цивілізації, яка перманентно виявляється на різних етапах її розвитку і стосується кожного регіону. Водночас формування християнської моралі та її світоглядних цінностей пов'язане з просвітленням моральних досягнень Античності й переходом їх у принципово нову якість; це ж стосується традиційних народних цінностей будь-якої християнської країни, в тому числі України.

Якщо західну цивілізацію ми розуміємо як християнську, то в ній можна виділити три цивілізації — *католицьку, православну й протестантську*. Цей поділ відображає глибинні ментальні відмінності різних регіонів

1.1. Західна цивілізація та її євроатлантична складова

західної цивілізації. Без такого усвідомлення ми не зрозуміємо, чому, наприклад, Північна Америка цивілізаційно суттєво відрізняється від Латинської — за способом і рівнем життя, економічними моделями, геополітичними пріоритетами. Осягнення духовно-культурних основ буття цих цивілізаційних структур проявляє їхню відмінність — перша формувалася під впливом протестантської культури, становлення другої визначало католицтво.

Католицька цивілізація — цивілізація переважно півдня Європи і Південної Америки, що була колонізована європейськими католицькими країнами — передусім Іспанією й Португалією. Тому католицьку цивілізацію можна називати *південноатлантичною*. *Протестантська цивілізація* — цивілізація передусім півночі Європи, а також Північної Америки, що була колонізована переважно протестантами Англії, Франції, інших країн Європи. Тому протестантську цивілізацію цілком логічно визначати як *північноатлантичну*.

Православна цивілізація однаково відсторонена і від католицької, і від протестантської, вона постає опосередкуванням між ними та мусульманським і східноазійським цивілізаційними світами. Тому її закономірно визначати як цивілізацію східного християнства. Проте порівняння православної цивілізації зі світами мусульманства і буддизму показує, що вона значною мірою є західною. При цьому слід виділяти західне православ'я, до якого належать, скажімо, Греція чи Болгарія, і московське, або євразійське, православ'я, яке укорінене в Росії і виходить за межі ціннісного простору західної цивілізації.

Протестантська цивілізація постає сьогодні лідером цінностей західної. А тому є *не лише* північноатлантичною. Адже цінності протестантизму поширилися в Австралії, Африці, низці країн Азії, так само, як католицька цивілізація має свої вияви в Африці та інших регіонах світу. Проте католицька й протестантська цивілізації найбільшою мірою утвердилися в Європі та Південній і Північній Америці, а тому південноатлантичний й північноатлантичний їх прояви постають еталонними, архетиповими для інших регіонів планети.

У своїй взаємодії північноатлантична й південноатлантична гілки західної цивілізації становлять євроатлантичну цивілізаційну спільноту.

Можна виділити три ключові ментальні особливості й відповідно основоположні цінності західної цивілізації.

1. Особистість та її свобода — головна цінність західного світу, яка впливає із самої сутності християнського світовідношення, і будь-яка християнська культура приймає і підтримує її. Але якщо у католицькій і православної цивілізації свобода особистості є *свободою вибору*, то у протестантській — переважно *свободою дії*. Це зумовлює активізм протестантської цивілізації та її лідерські позиції у сучасному світі.

2. Ідея і практика технічного оволодіння природою — друга визначальна цінність. Природа є об'єктом, що повинен підкоритися людині. Людина сприймається як щось однозначно вище й значущє, ніж природа. Саме це дає їй право змінювати природу для задоволення своїх потреб, в тому числі власну природу, що відбувається у ХХІ столітті.

3. Ідея історії та прогресу. Для західної людини історія має початок, спрямованість і завершення — в ній здійснюється прогрес. Ця ідея прийшла з християнства. «Історія надає людському розвитку сенс, відмежовує його від еволюційного процесу природи як щось зовсім відмінне від нього» [5, с. 23].

Дані цінності найбільш поширені в протестантській цивілізації, зокрема тій частині католицької і православної цивілізацій, які взаємодіяли з протестантською — і ментально, й економічно. Це дає підстави визначати Захід у вузькому сенсі як світ Європи, Північної Америки та Австралії.

У розвитку західної цивілізації можна виділити декілька етапів, які поступово переходили один в інший, інколи протягом століть; при цьому доволі виразні події цих епох окреслюють їх межі.

1. Локальний, або античний. Це етап розвитку західної цивілізації від Стародавньої Греції до появи імперії Олександра Македонського та становлення Римської імперії. У цей час розвивається давньогрецька філософія, яка закладає основи розуміння гідності людини і раціонального обґрунтування соціальної й політичної взаємодії; це стає фундаментальною ментально-ціннісною основою західного світу на століття.

2. Регіональний, або західноєвропейський. Його початок значною мірою пов'язаний з Римською імперією, яка цивілізує ту частину світу, яку ми нині називаємо Західною Європою. Цей етап характеризується розвитком християнської культури та її цінностей, яка у своєму католицькому вияві об'єднала Західну Європу в регіональну спільноту під патронатом Римських пап. Водночас розвиток православної християнської культури у Візантії теж має відношення до західної цивілізації.

3. Світовий. Цей етап триває від початку ХVІ ст. до першої половини ХХ ст. Його можна починати від романського й германського Відродження. Суть цього етапу — наукова та промислова революції, що відбулися на основі світоглядних зрушень Відродження й Реформації і означили розвиток капіталізму. Це привело до Великих географічних відкриттів і колонізаційних процесів у обох Америках, Азії, Австралії, Африці, які поширювали західні цінності у світі. В цей період починає формуватися *євроатлантична спільнота*, яка виводить західну цивілізацію за межі західноєвропейської.

4. Глобальний етап починається після Другої світової війни і триває донині. Його появу можна пов'язувати із виникненням ООН. У цей період західна цивілізація остаточно перестає ототожнюватися із західноєвропейською, *завершується формування євроатлантичної спільноти*. При цьому

1.1. Західна цивілізація та її євроатлантична складова

вона дедалі більше виходить за свої географічні межі, адже має власний проект глобалізації.

Євроатлантична спільнота спочатку складається із західноєвропейського й американського цивілізаційних компонентів — Старого й Нового світів Заходу. Іншими словами, з одного боку, маємо континентальну Західну Європу разом із Британією, а з іншого — Північну й Південну Америки. Але чим більше в Європі відбувалася поляризація протестантської й католицької культур і способів життя, тим більше виділялася система координат з іншими структурними компонентами — *північноатлантичним* і *південноатлантичним*, які сповідують цінності протестантської та католицької культур. Саме те, що Канаду і США створюють носії передусім протестантської ментальності, а країни Південної Америки — ментальності католицької, зумовлює відмінності в економіці, політиці, геополітичних пріоритетах.

До Першої світової війни відбувалося наростання ментальних відмінностей як Північної і Південної Західної Європи, так і Північної і Південної Америки. При цьому Південь і Північ Західної Європи, а також Південна й Північна Америка не є абсолютно однорідними (скажімо, маємо відмінності США і Канади або Венесуели та Бразилії), проте існує виражена цивілізаційна спільність усередині цих регіонів. Однак після Першої світової війни сталися зміни у світоустрої — актуалізувалося глобальне протистояння із системами комунізму і фашизму, що перенесло вісь цивілізаційного протистояння на лінію Захід — Схід. Під час Другої світової війни відбулася консолідація євроатлантичної спільноти проти фашизму, яка включила до своєї структури євразійську комуністичну систему.

Після Другої світової війни протистояння Захід — Схід відновилося, і закінчилося воно лише після «холодної війни», коли розпався СРСР і політично оформився Євросоюз, що вступив у цивілізаційний діалог і певною мірою цивілізаційне змагання з Америкою. Секулярність й мультикультурність населення країн, що утворили Євросоюз, зробили Південь і Північ Європи інтегрованими не лише економікою, а й цінностями лібералізму та прав людини, на перший погляд, знімаючи колишнє протистояння протестантської і католицької ментальностей.

Проте сьогодні низка зовнішніх і внутрішніх викликів призводять до втрати єдності Євросоюзу на цьому ґрунті. Колишні релігійні відмінності, які здавалися витісненими вглиб історії, піднімаються назовні. Серед зовнішніх викликів — відчуження Британії від Євросоюзу й економічні суперечності розвинутих протестантських країн з католицькими Італією, Іспанією і особливо з православною Грецією. Серед зовнішніх — масова імміграція до Євросоюзу. Слід також звернути увагу на країни Східної Європи, які увійшли до складу Євросоюзу пізніше і є доволі проблемними.

Водночас наростають економічні й політичні суперечності в Європі та США, посилюється напруга у відносинах США з країнами Латинської Америки. Все це свідчить про відновлення суперечностей як між північно-атлантичною та південноатлантичною складовими євроатлантичного світу, так і між Старим і Новим світами. Дані суперечності мають економічні й політичні виміри, але закорінені вони у вимірах духовно-культурних. Цілком очевидно, що геополітичні інтереси Росії, як ядра євразійського світу, штовхають її до посилення цих суперечностей і спроб «грати» на них.

Усе це свідчить про те, наскільки передчасною була ідея «кінця історії» – «остаточної перемоги» в усьому світі ліберальних ринкових цінностей і глобального єднання на їх основі, висловлена на початку 1990-х років століття Ф. Фукуямою [6].

Для нас важливо зрозуміти, що нині євроатлантична складова західної цивілізації залишається глобальним лідером у науково-технологічній, економічній й правовій царинах. Проте чи може це бути універсальною основою глобалізації – процесу, що поєднує регіони і країни на всіх рівнях цивілізаційної взаємодії? Відомий філософ та історик А. Тойнбі слушно зазначає, що західні інтелектуали перебільшують значущість світової системи країн з єдиним міжнародним правом, ініційованим Заходом; вони плутають уніфікацію з єдністю [7]. Дійсно, глобальна технологічна, економічна і правова взаємодія не означає автоматичного посилення політичної і тим більше духовно-культурної інтеграції. Про це свідчить еволюція взаємовідносин США та Китаю, а також сучасні процеси в Європі.

Отже, світ рішуче прагне зберегтися у своїй ціннісній різноманітності, яка закріплена в релігії, філософії, мистецтві, науці (принаймні гуманітарній) й освіті, а тому і в політиці. Україні в її взаємодії з євроатлантичною цивілізаційною спільнотою слід зважати на це, якщо вона хоче зберігати й розвивати свою суб'єктність.

Осягнувши етапи розвитку західної цивілізації та євроатлантичної спільноти, слід усвідомити її взаємодію з православною, а також з ісламським і східноазійським цивілізаційними світами в умовах глобалізації.

Нині спостерігається виражена тенденція до конфронтації протестантської (північноатлантичної) складової західної цивілізації з мусульманським світом, який світоглядно протистоїть західному суспільству споживання смартречей і вражень, що означає віртуалізацію буття західної людини. Менш явне, але не менш потужне протистояння зі східноазійським цивілізаційним світом, в якому ключовим дедалі більше стає не світоглядний чи політичний, а економічний вимір (протистояння США і Китаю).

Як уже зазначено, православна цивілізація належить до християнської, а тому закономірно припустити, що взаємодія з нею є найбільш органічною; більше того, як християнська, вона і є західною. Проте події ХХІ ст. свідчать, що посилюється протистояння між євразійською частиною пра-

1.2. Україна в контексті євроатлантичної цивілізаційної спільноти

вославної цивілізації і протестантською цивілізацією. При цьому виникли проблемні відносини низки розвинутих країн Євросоюзу і західних православних країн, наприклад Греції.

За всіх економічних, правових, політичних і гуманітарних досягнень західної цивілізації в цілому і євроатлантичної спільноти зокрема було б глибоким спрощенням уявляти їх єдино можливим еталоном цивілізаційного розвитку людства. *Сучасна глобалізація означає становлення багатоплюсної міжнародної системи.* Це слід чітко усвідомлювати в Україні, яка, рухаючись в євроатлантичному напрямі, повинна розвивати унікальний цивілізаційний проект як основоположну умову суб'єктності в глобалізованому світі.

Одним із вирішальних каталізаторів становлення євроатлантичної цивілізації як окремого глобального утворення є *євразійська цивілізація*, що формується паралельно і протистоїть їй. Ядром євразійської цивілізації позиціонує себе сучасна Росія; дана цивілізація укорінена в Російській імперії, значною мірою заснована на православному ґрунті й тому, як християнська, є частиною Заходу. Водночас православна ментальність євразійської цивілізації сильно відрізняється від католицької і особливо протестантської, що змушує говорити про євразійську цивілізацію як особливий, *межовий* сегмент західної, що відіграє роль опосередкування між Заходом і Сходом.

Православна ментальність євразійської цивілізації відрізняється не лише від католицької та протестантської, які становлять світоглядно-ціннісне ядро євроатлантичної цивілізації, а й від православної ментальності країн Східної Європи — Греції, Болгарії, Румунії і значною мірою України. Межовий характер євразійської цивілізації посилюється тим, що вона включає утворення, які сповідують цінності ісламу та інших релігійних культур. Це дає змогу усвідомити, що євразійська цивілізація *не просто межовий сегмент* західної, а *й виходить за її межі*.

Отже, Україна знаходиться на межі Заходу і Сходу, а саме євроатлантичної і євразійської цивілізаційних спільнот; їх ментальні риси буквально «вбудовані» в неї, тому для збереження і цілісності, й суб'єктності вона потребує врівноваження й балансу цих засад.

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

Кожна країна, якщо вона є не об'єктом, а суб'єктом історії, повинна мати цивілізаційний проект — проект бажаного майбутнього. Втілення цього проекту передбачає розробку певних стратегій розвитку всередині країни, а також вибір *геополітичного вектора*, який спрямовує її взаємодію

з тими чи іншими країнами у ті чи інші історичні періоди. Геополітичний вектор — це спрямування на партнерську взаємодію з іншими суб'єктами на міжнародній арені або рух слабого геополітичного гравця в орбіті сильного міжнародного гравця на умовах підкорення, а не партнерства.

Формуючи геополітичний вектор, справжній цивілізаційний суб'єкт виходить насамперед із національних інтересів. Зв'язок національних інтересів та геополітичного вектора країни як цивілізаційного суб'єкта, по суті, визначає її глобалізаційну стратегію.

Припускаючи виражене спрямування України до суб'єктності, можемо констатувати, що євроатлантичний вектор нашої країни є *одним із багатьох*. Проте на сучасному етапі історії, «зважаючи на очевидну асиметрію у бік євразійськості протягом тривалого часу, євроатлантичний вектор має принципово важливе значення для майбутнього розвитку країни, позаяк сприяє реалізації цивілізаційного проекту України XXI століття — проекту цивілізації гуманістичних інновацій і гідної самореалізації людини» [8, с. 52].

При цьому євроатлантичний геополітичний вектор України передбачає не просто географічний, геополітичний або навіть цивілізаційний рух у напрямі Європи чи Євроатлантики, а *цивілізаційну взаємодію* з європейською і євроатлантичною спільнотою на основі партнерства і національних інтересів. Це дає підстави вважати, що *головним критерієм конструктивності євроатлантичного вектора України* (як і будь-якого іншого геополітичного вектора) *є посилення і розвиток суб'єктності нашої країни*.

Проте як взаємодіяти з євроатлантичною цивілізаційною спільнотою найбільш конструктивно? Чи виникають внутрішні, а не лише зовнішні проблеми на цьому шляху? Для відповіді на це питання слід усвідомити докорінну відмінність євроатлантичної та євразійської цивілізаційних спільнот і притаманних їм шляхів розвитку.

Якщо прийняти ідею, що цивілізаційні типи розвитку можна поділити на *мобілізаційні* та *інноваційні* [9], то закономірно припустити: сучасна **євроатлантична цивілізація демонструє інноваційний, а євразійська — мобілізаційний тип розвитку**.

Розвиваючи це положення, визначимо *інноваційний тип розвитку* як гідну самореалізацію людини, вільне продукування ідей та їх втілення без примусу, репресивності й саморепресивності. *Мобілізаційний тип розвитку* означає спуск «згори» планів і стратегій, репресивність щодо тих, хто виявляє незгоду чи бодай хоче дискутувати. Мобілізаційний тип розвитку — це також саморепресивність згодних й мобілізованих — тих, які стали слухняними зі страху втратити життя чи безпеку, як власну, так і членів родини. Отже, мобілізаційність — характерна ознака авторитарних і тоталітарних соціальних систем. Не можна не погодитися з О.О. Рафальським та З.Ф. Самчуком у тому, що «інноваційний тип розвитку та мобілізація — це

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

два шляхи, яким притаманні докорінні відмінності як причин і передумов, так і наслідків» [10, с. 53].

Мобілізаційний тип розвитку практикує гранично стресовий менеджмент у стосунках народу з владою, яка постійно закликає зробити щось «сьогодні на вчора», віддати колективу й країні «всього себе», бути «вічним революціонером» й «вічним волонтером». Мобілізаційна цивілізаційна система може бути ефективною в умовах війни й пришвидшеної в очікуванні війни індустріалізації (згадаймо сталінську індустріалізацію 1930-х років). Проте в масштабнішій часовій перспективі мобілізаційність рано чи пізно програє інноваційності, яка орієнтована на конкуренцію і вільну ініціативу громадян у науці, економіці, мистецтві. Врешті зосередженість на мобілізаційному типі розвитку означає цивілізаційний рух навздогін, який поступово призводить до відставання від інноваційних країн.

Мобілізаційність передбачає фанатичне опертя на традицію, використання традиції як палиці проти «ворогів народу», тоді як інноваційність — процес постійного оновлення традиції.

Отже, якщо мобілізаційність скріплюється страхом і обожнюванням лідера, то інноваційність потребує співтворчості і довіри. Передусім співтворчість і довіра — найважливіші фактори сили й суб'єктності сучасних спільнот. Ф. Фукуяма, аналізуючи причини економічно успішних суспільств, робить цілком правильний висновок: їх життєздатність залежить від рівня довіри між громадянами [2].

Інша справа, що певні історичні обставини будь-якої країни потребують мобілізаційності. Взагалі ці два процеси знаходяться в діалектичній єдності в бутті як особистості, так і суспільства. Проте якщо інноваційність — органічний спосіб відповіді на виклики у мирний час, то мобілізаційність — під час війни. Однак є країни й цивілізаційні спільноти, які практикують хронічну мобілізаційність, знаходяться у постійному пошуку ворогів ззовні і всередині, десятиліттями живуть у стані «Батьківщина у небезпеці». Класичним прикладом є Північна Корея. Натомість Китай перейшов від хронічної мобілізаційності до стійкої інноваційності у своєму розвитку.

Тривалий час перебуваючи на перетині євроатлантичної та євразійської цивілізації, Україна еклектично поєднує і мобілізаційний, й інноваційний типи розвитку. Це закладене в ментальності й це є однією з глибинних причин бездержавності України протягом століть. Тут «придивляються» одна до одної євроатлантична і євразійська ментальності; тут проходить **геоментальна лінія** між двома світами. Останнім часом ця лінія стає геоментальним розмежуванням; що спричиняє налаштованість на мобілізаційний тип розвитку в умовах кризових процесів у політиці, економіці, помножених на зовнішню ситуацію гібридної війни. Такий тип розвитку є звичним, адже все ХХ ст. Україна значною мірою знаходилася в орбіті євразійської цивілізації, налаштованої на мобілізаційність.

Щоб завершити гібридну війну перемогою і стійким миром, Україні необхідно переходити до інноваційного типу розвитку. Більше того, лише він дасть цивілізаційну силу й суб'єктність, і тільки в такій якості Україна може відповісти на виклики історії. У 2014 р. мобілізаційність, передусім *громадянська мобілізаційність*, виявилася рятівною для України. Тепер цю мобілізаційність, яка пройшла шлях від свободи волі волонтерів до авторитарності чиновників, слід доповнювати й замінювати інноваційністю.

Україна повинна рішуче обрати інноваційний тип розвитку, який з необхідністю потребує захисту прав людини, розширення можливостей її самореалізації, гармонії у взаємовідносинах держави й громадянського суспільства, налаштованості на світоглядний діалог з політичними і навіть цивілізаційними опонентами, а не на антагоністичну боротьбу з ними.

При цьому мобілізаційність може залишитися (зокрема, в умовах протидії війсьній агресії), але в певних межах, при пильному контролі як держав, так і громадянського суспільства.

Геополітичний вектор, який сприймається як *рух кудись*, а не *рух з кимось*, може бути достатньо проблемним для країни, яка нехтує своїми національними інтересами. Це гальмує суб'єктність, а подеколи й ослаблює і може навіть руйнувати державу. Осмислюючи взаємодію України з євроатлантичною спільнотою, ми повинні усвідомити, що в цій взаємодії слід робити більший акцент на національних інтересах і гуманітарній безпеці країни. Під гуманітарною безпекою слід розуміти стан захищеності в державі життя і прав людини незалежно від статі, раси, мови, релігії, ідентичності, освіти. Це є фундаментальною основою суб'єктності та суверенності держав у сучасному світі.

Слід визнати проблемну ситуацію з гуманітарною безпекою України не лише на євразійському, а й на євроатлантичному напрямі. З одного боку, євроатлантичний вектор України є умовою збереження і розвитку держави у гуманітарному вимірі, передусім у царині прав людини, а з іншого — виникають питання щодо захищеності морально-духовних основ, ідентичності, освіти, науки, інтелектуального й креативного потенціалу. Йдеться передусім про межі гендерної толерантності, збереження здобутків православної духовної культури при зустрічі з католицькою й протестантською. Проте це питання скоріше завтрашнього дня. Тоді як питання захищеності освіти, науки, інтелектуального й креативного потенціалу гостро постали вже сьогодні.

Без освіти та науки інноваційний шлях країни неможливий. Натомість змушені звернути увагу на зростання темпів і навіть моди на «інтелектуальну міграцію» студентів, аспірантів, молодих учених, ослаблення мотивації отримувати навчання в магістратурі й аспірантурі саме в Україні. Треба мати мужність визнати в царині освіти і науки серйозні проблеми, які ведуть до *розриву поколінь освітян і науковців*. Причини цих проблем пере-

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

важно суб'єктивного характеру. Адже не витримує критики сучасний менеджмент у науці та освіті, орієнтований на мобілізаційність, а не на креатив та інноваційність, причому під маскою «євроінтеграційних вимог»: порушення академічних свобод і прав науковців на інтелектуальний вибір (зокрема, щодо публікації своїх статей, монографій, щодо володіння іноземними мовами, строків підготовки дисертацій, стажування тощо), чиновницький примус до виконання правил, волюнтаристськи визначених певними корумпованими структурами. Це викликало обурення науковців, спричинило гострі дискусії у суспільстві, але керівництво Міністерства освіти і науки України непохитне у своєму прагненні поставити нездоланні перешкоди українським ученим до гідного визнання у власній країні. Ситуацію слід змінювати докорінно і негайно.

Останнім часом ми стикаємося з рецидивами радянської утопічної свідомості, в якій міфологема «Євросоюз» замінює міфологему «комунізм», коли Європа чи євроатлантичний світ у цілому сприймаються як місце абсолютної гармонії, «земля обітована», що чекає на приєднання України. Це значною мірою підсилюється кризовістю й конфліктністю в українському суспільстві. С. Хантінгтон влучно зазначив, що країни, які знаходяться в процесі переходу від авторитарності до демократії, частіше вступають у конфлікти, ніж країни абсолютно демократичні чи абсолютно авторитарні [1]. Утопічна свідомість завжди є втечею від змін нестерпного сьогодення. Питання лише у кількості носіїв та мірі їх інфантильності, адже вони вірять у навіяне щастя і віддають відповідальність авторитарним лідерам, які достеменно знають, куди йти і що робити.

Утопічні настрої щодо Євросоюзу використовуються політичними маніпуляторами, так званими «європопулістами», які свідомо й цинічно роблять з ліберально-демократичної ідеї інструмент «неправомірної вигоди». А поруч із ними — авторитарні «чесні політики», які, проголошуючи права і свободи людини як сенс руху в бік євроспільноти, використовують звичний адміністративно-мобілізаційний євразійський стиль взаємодії влади з громадянами для безумовного забезпечення цього руху. Проте останній має перспективу стати рухом по колу, «вічним поверненням» до утопізму й авторитаризму. І навіть якщо політики й чиновники цілком щиро прагнуть здійснити цивілізаційний поворот України в євроатлантичному напрямку без особистої вигоди, то авторитарні й мобілізаційні способи такого повороту замикають його у «вічне повернення» до посттоталітаризму.

Це означає парадоксальне відчуження країни, яка прямує у бік євроатлантичної спільноти, саме від цієї спільноти. На рівні суспільних практик маємо дві причини цього відчуження. По-перше, в гарячці мобілізаційних процесів задля скорішого «руху в Європу, в цивілізований світ» розгортаються різноманітні корупційні схеми й активізується процес імітації

реформ. По-друге, і це головне, заради «великої мети» порушуються права людини, передусім на свободу думки, свободу слова, критику влади. Втім критичне мислення конче необхідне у перехідних кризових суспільствах з великим ризиком рецидивів утопічної свідомості.

Тому надзвичайно важливим є створення сприятливого середовища для критично й гуманістично мислячих інтелектуалів, навколо яких розгортатиметься активне громадянське суспільство, що матиме щеплення проти трьох хвороб сучасної України: *популізму, авторитаризму й утопізму*. Створення такого середовища — завдання передусім не для зарубіжних партнерів, а для української влади, якщо вона дивиться в майбутнє далі найближчих виборів і має державницьку і людську гідність.

Вельми важливою в Україні, яка реалізує євроатлантичний вектор, є проблема єдності й цілісності політичної ідеології в демократичній державі. Більшість посттоталітарних країн — посткомуністичні. І Україна не є винятком. В її недавньому минулому гуманітарні науки, публіцистику, мистецтво та освіту мобілізувала й «направляла» єдина і обов'язкова державна ідеологія (марксизм-ленізм в різних часових і просторових модифікаціях). Сумно, але атавізми такого моноідеологізму проростають в українському сьогоденні. І не важливо, ліве або праве (ультра-ліве або ультра-праве) наповнення нової ідеології партії влади, важливо, що вона претендує на державну і при цьому заперечує інші. При цьому мало хто згадує положення Конституції України (а також конституцій практично всіх посткомуністичних країн) про неприпустимість обов'язкової державної ідеології.

У цих умовах відбувається «звичний вивих» гуманітарної освіти, науки, публіцистики і художньої літератури. І індекси цитування, обов'язкові публікації в чітко визначених Міністерством двох зарубіжних наукометричних базах, премії, гранти тощо перетворюються на інструмент «підтягування» гуманітаристики під «правильну» політичну ідеологію. Громадянське суспільство, насамперед у соціальних мережах, має зробити все для зміни такої ситуації і протидії негативним тенденціям.

Можуть заперечити: так, з одного боку, спрямування громадської думки по «єдино вірному» шляху є насильством над свободою думки і слова, а з іншого: хіба у суспільстві не повинні бути ідеї, які його об'єднують? Звісно, в демократичному, відкритому суспільстві повинні бути ідеї і цінності, що консолідують суспільство. Однак ці ідеї повинні розвиватися у вільній дискусії, а не спускатися «згори». І дискусії ці повинні модерувати моральні авторитети з числа вчених, письменників, а не політтехнологи, які маніпулюють підсвідомістю, закликаючи мобілізуватися навколо «правильних» лідерів, відклавши «на потім» свободу думки.

Можливе ще одне заперечення: відсутність ідеології в державі — це найнебезпечніша з ідеологій; в умовах демократії повинна бути спільна для всіх ідеологія прав людини і народів, що закріплена в статутних документах

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

ООН, країною-засновницею якої є й Україна. Дійсно, ідеологія прав людини і народів, яка є ціннісною основою євроатлантичної спільноти, необхідна у будь-якому демократичному суспільстві. Однак така ідеологія можлива лише в динамічних публічно-відкритих формах, які ініціюють критично й гуманістично налаштовані інтелектуали [11; 4, с. 303-345]. Якщо хтось монополізує право на таку ідеологію, вона з неминучістю перекинується. Фанатизм у відстоюванні прав людини і народу руйнує ці права.

В результаті публічних світоглядних дискусій щодо взаємодії з євроатлантичною спільнотою і міри прийняття її цінностей та принципів у економіці, політиці, науці, освіті, дискусій з толерантним ставленням до всіх учасників й акцентом на аргументах, а не емоціях, повинні з'явитися політики, які здатні брати в них участь, відстоюючи свої ідеологічні програми. І тоді для їх обрання не буде потрібен підкуп виборців і маніпуляції політтехнологів, що закликають «в останній раз» мобілізувати всі сили та ресурси.

Це означатиме реальний крок до суспільних змін і партнерства з Євроатлантикою на правах цивілізаційного суб'єкта, здатного до інноваційності, актуальної для глобалізованого світу, що увійшов у простір геополітичної турбулентності.

Суб'єктність країни значною мірою визначається чинниками динаміки і стабільності, які вступають у суперечність і одночасно зумовлюють один одного. Чинник динаміки суб'єктності країни — це вектор розвитку, в тому числі геополітичний. Євроатлантичний вектор означає динаміку її інноваційного розвитку. Проте розвиток може означати і *розмивання суб'єктності*, якщо не зберігається національна ідентичність громадян та еліти суспільства, особливо гуманітарної. Чинник стабільності суб'єктності країни — ідентичність її народу (народів) у поліфонії виявів — національна ідентичність. Ця ідентичність стабілізує, врівноважує динаміку інновацій. Завдяки збереженню ідентичності інноваційний розвиток не стає чужим для народу, в процесі цивілізаційного оновлення спільнота зберігає духовно-культурне обличчя.

Ідентичність можна визначити як стан спорідненості особистості й спільноти. На рівні країни вона можлива за наявності архетипів культури, які поєднують особливе і загальне в національному і міжнародному бутті.

Ідентифікація — це процес, який веде до ідентичності і здійснюється завдяки усвідомленому вибору. Якщо в умовах тоталітаризму й авторитаризму ідентичність нав'язується, а вибір її є лише декларативним, то у просторі демократії — свобода вибору ідентичності. Тому в тоталітарних і авторитарних країнах є системна суперечність ідентичності та самоідентичності людини, яка зумовлює «подвійне життя», тоді як у демократичних спільнотах — єдність ідентичності та самоідентичності або лише ситуативні суперечності між ними.

В Україні маємо поєднання авторитарних тенденцій олігархічного неофеодалізму і демократії. Ситуація досить драматична: виражена свобода обрання ідентичності і її приховане, маніпулятивне нав'язування. Тому суперечність між ідентичністю і самоідентичністю, яка породжує «подвійне життя» людини, зберігається, стає типовою, підживлює суперечність між реальним і офіційним. А це, в свою чергу, спричиняє практики імітації ідентичності, моралі, успішної політики. В результаті боротьба з корупцією, реформи в економіці й політиці теж значною мірою стають імітаційними.

Звісно, явно нав'язати ідентичність сучасній людині (за винятком тоталітарних режимів) неможливо. Проте існують інформаційні технології і практики, які дозволяють зробити це приховано. Однією з них є *технологія постправди*, яка дедалі більше поширюється в Україні.

Постправда — маніпулятивна система, яка відволікає від фактів і гальмує критичність мислення, робить акцент на емоціях і враженнях, трансформуючи свідомість, світогляд і відповідно процес ідентифікації навіть в умовах демократії. На відміну від неправди постправда не перетворює факти, а змінює акцент з факту на його переживання й комічну, драматичну чи трагічну оцінку, що може впливати на людину у виборі ідентичності.

Ситуація ускладнюється тим, що в глобалізованому світі актуалізується вибір того виміру ідентичності, який раніше сприймався як непохитна даність і доля — *цивілізаційної ідентичності*. Це означає не просто свободу вибору країни проживання чи громадянства, а способу життя та глибинних сенсожиттєвих цінностей. Глобалізація з її практиками постправди, віртуалізації життя та індустрії вражень ставить людину перед світоглядним вибором — між різними, подеколи альтернативними цивілізаційними ідентичностями.

Проблема в тому, що в епоху постправди розвиваються еклектичні або маніпулятивно нав'язані одномірні форми ідентичності, які стають можливими завдяки еклектичності та несамостійності світогляду. Відповідно людина з критичним і цілісним світоглядом здатна до вибору ідентичності, яка відповідає її аутентичності й робить адекватною в сучасних спільнотах.

Як повинна виявлятися свобода вибору цивілізаційної ідентичності людини в Україні в контексті євроатлантичного вектора? Якщо ми усвідомлюємо спільність цінностей України з євроатлантичною спільнотою, *духовно-культурну спорідненість* з нею, то слід прийняти теорію і практику *цілковитої свободи* трансформацій ідентичності. Будь-який політичний та ідеологічний примус тут означає рецидиви тоталітарного радянського минулого, по-суті, *євроатлантичну колективізацію*, а тому є неприпустимим. Це стосується й заохочення утопічними обіцянками, результати чого ми вже бачили в історії України XX століття.

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

Примус або маніпулятивне заохочення українців до цивілізаційної ідентичності при декларації євроатлантичного вектора означає його євразійське здійснення у гіршому розумінні — у річищі мобілізаційного й утопічного підходу, помноженого на технології постправди. В результаті спільнота солідаризується завдяки популістським обіцянкам чи страху, імплантованій ззовні ідентичності, що дивує еліти євроатлантичної спільноти.

Вільний спосіб вибору цивілізаційної ідентичності українців у контексті євроатлантичного вектора означає прийняття відповідальності за вибір такої ідентичності, що робить її органічною.

Яку ж цивілізаційну ідентичність ми сьогодні обираємо? Євроатлантичну замість євразійської? Ні, ми обираємо *українську цивілізаційну ідентичність*, яка значною мірою *резонує з євроатлантичною*. Постановка питання про вибір українцями євроатлантичної цивілізаційної ідентичності, більше того, про імперативність такого вибору є непродуктивною. Спрямованість такого вибору може бути травмуючою для духовно-культурних основ тієї ідентичності, що склалася віками у соціокультурних спільнот та громадян України з їх неповторними світоглядними особливостями. Отже, маємо українську цивілізаційну ідентичність у її відкритості цінностям євроатлантичної. Це означає не розчинення в останній, а відкритість і продуктивність цивілізаційного проекту України [3] як проекту набуття державою суб'єктності та гідної самореалізації її громадян.

Вільний вибір особистістю української цивілізаційної ідентичності як відкритої, поліфонічної і такої, що потребує *інноваційного розвитку її носіїв*, і означає здійснення євроатлантичного вектора України як суб'єкта історії.

Важливим аспектом євроатлантичного вектора України є євроінтеграція. По суті, це здійснення даного геополітичного вектора в межах Західної Європи. Виникає важливе питання: чи не призведе інтеграція України в Євросоюз до зменшення або навіть втрати суверенітету? Чи може завдяки євроінтеграції рівень дійсного суверенітету буде підвищений? Для відповіді на ці питання слід передусім прояснити суть процесу євроінтеграції.

Євроінтеграція є одним із проявів глобалізації, при якій держави поступаються частиною суверенітету у політичній та економічній сферах, а також у культурному вимірі (мультикультуралізм) задля потенційного посилення свого суверенітету в усіх цих сферах і, головне, підвищення якості життя й можливостей самореалізації своїх громадян. В умовах плідної євроінтеграції держава, поступившись частиною суверенітету, в той же час підвищує власну конкурентоспроможність на міжнародній арені та добробут власного населення. Врешті-решт у процесі євроінтеграції зростає і сукупний суверенітет держави, громадянського суспільства, стають більш захищеними права особистості.

Євроінтеграція, як і більшість глобалізаційних процесів у сучасному світі, означає відкритість високотехнологічним транснаціональним компаніям, з метою залучення у країну їхнього капіталу та технологій. Найновіші високі технології є більш продуктивними, енергозберігаючими, екологічно чистими й полегшують працю людини.

Євроінтеграція є важливим трендом сучасної цивілізації, підвищенням якості самоорганізації соціумів у їх продуктивній взаємодії. Євроінтеграція підвищує конкурентоспроможність кожної, навіть і невеликої держави, що входить до цього об'єднання, стосовно великих світових держав, підвищує їх сукупний суверенітет, хоча для цього доводиться частину свого суверенітету делегувати до органів колективного самоуправління.

Відзначаючи потенційні геополітичні переваги євроінтеграції для посилення суб'єктності України, слід усвідомити фактори, які гальмують європейську інтеграцію нашої країни та її безпеки.

Які ж чинники гальмують євроінтеграцію України?

1. Передусім слід констатувати, що сьогодні Євросоюз стикається з низкою суперечностей, пов'язаних з інтенсивною іміграцією представників іншого цивілізаційного світу — мусульманського. Це веде до розмивання ідентичності країн Євросоюзу і наростання кризових процесів у економічній сфері. У політичній сфері маємо наростання суперечностей між Заходом і Сходом Євросоюзу. Якщо такі країни «ядра» Євросоюзу, як Німеччина, Франція, Данія, мають ще доволі високий рівень толерантності щодо емігрантів та біженців зі Сходу на основі фундаментальної цінності прав людини і будують на цьому свою гуманітарну політику, то пострадянські країни Східної Європи, наприклад, Польща, Румунія, Угорщина, не бажають проявляти таку толерантність, і їх гуманітарна політика виглядає зовсім інакше; країни-засновниці Євросоюзу змушені вимагати від своїх молодших членів зі Сходу Європи дотримання спільної позиції щодо мігрантів. Вказана обставина гальмує євроінтеграцію України як однієї з пострадянських країн Східної Європи, які у свідомості політичних еліт ЄС асоціюються з неспроможністю до кінця прийняти західні цінності або, ще гірше, з їх імітаційним сприйняттям, що означає перекладання своїх економічних проблем на «старших братів» по ЄС.

2. Значущим гальмівним чинником є позиція Росії, яка сприймає євроінтеграцію України і взагалі її євроатлантичний вектор не як вільний вибір сусідньої країни, а як «цивілізаційну зраду», адже правлячий політикум Росії вважає Україну частиною спільної євразійської (московсько-православної) цивілізації.

3. У цьому контексті ще одним чинником, що суттєво призупиняє євроінтеграцію України, є неспроможність українських політичних еліт розв'язати дипломатичними засобами *цивілізаційний конфлікт* на Сході,

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

який з 2014 р. розгорнувся до масштабів *війни*. Це суперечить цінностям і політичним паттернам «ядра» Євросоюзу.

4. Суттєвим чинником, який віддаляє євроінтеграцію України, є олігархічний неофеодалізм, який означає цивілізаційну прірву між сучасним українським і європейським цивілізаційним простором.

Якщо ж, незважаючи на ці чинники, євроінтеграція буде відбуватися, то які можливі небезпеки для України на цьому шляху?

Недостатній економічний і технологічний рівень розвитку України при незбалансованому зближенні з ЄС може призводити до подальшого відтоку кваліфікованої та креативної частини населення, а також до перетворення України на джерело сировини для розвинутих країн (лісу-кругляка, сільгосппродуктів, металу, вугілля тощо). Тому нам не слід записувати будь-які європейські країни до однозначних «друзів України», кожна з них має свої національні інтереси. При цьому ми повинні констатувати загальну підтримку Євросоюзом територіальної цілісності України в її цивілізаційному протистоянні із сепаратистськи налаштованими територіями та Росією, яка підтримує їх навіть всупереч своїм економічним інтересам.

Події, які відбуваються протягом останніх п'яти років, дають підстави стверджувати, що *агресія проти України, що іде шляхом євроінтеграції «без узгодження з Росією», буде тим більшою, чим далі Україна просунеться по цьому шляху*. Це стратегічна небезпека для України.

Адже, як уже зазначалося, Росія вбачає в Україні глибинно споріднену з собою частину *євразійської цивілізаційної спільноти* і категорично не хоче відпускати її у західноєвропейській і, тим більше, в євроатлантичній цивілізаційний простір. Цей простір сприймається нею сьогодні вже не як партнерський чи хоча б інакший, а як чужий, більше того, ворожий, що було характерно для «холодної війни» минулого століття. Це й породжує на території України *гібридну війну* вже нашого століття; і війна ця, принаймні в її інформаційних виявах, експортується на Захід; таке протистояння може пожвавлювати американські політичні еліти, але глибоко тривожить і лякає політичні еліти «ядра» Євросоюзу.

В результаті успішний євроінтеграційний рух України може означати ірраціональну непередбачувану відповідь правлячої політичної еліти Росії — аж до початку нових військових операцій з більш потужною зброєю; і цю обставину не можна залишати без уваги.

Звісно, глибина і сила чинників гальмування євроінтеграції України та небезпеки, які вона породжує, не повинні означати відмову від цивілізаційної взаємодії з Європою на угоду Росії. Інша справа, що європейський, а також євроатлантичний вектори України повинні здійснюватися дуже виважено, бути результатом органічного інноваційного розвитку в економіці, політиці, освіті, науці, духовно-творчій сфері, а не реалізовуватися мобі-

лізаційно-командними методами, які насправді віддаляють нашу країну від Європи і роблять євроінтеграцію імітаційним процесом.

Осмислюючи євроінтеграцію України в контексті її суверенітету, слід визначити саме поняття державного суверенітету і усвідомити його специфіку в умовах глобалізації, а також співвіднести з поняттям «суб'єктність країни».

Суверенітет можна визначити як здатність соціальної системи у багатомірному: вертикальному, ієрархічному, а також горизонтальному, мережевому (включаючи територіальний вимір) процесах своєї самоорганізації зберігати й відтворювати власну ідентичність. Суверенітет є складним явищем, яке включає формальні та неформальні, загальносистемні компоненти. Цей процес самовідтворення реального суверенітету й ідентичності соціальної системи охоплює політико-економічні, екологічні, демографічні, соціокультурні, духовні та інші аспекти й остаточно виражається в юридичному оформленні суверенітету держави, нації, народу, а також прав особистості.

Якщо *суб'єктність країни* ми визначаємо як *здатність розгортати потенційні можливості її громадян і спільнот у інноваційній діяльності, яка виводить країну на світовий рівень*, то реальний суверенітет є результатом суб'єктності. Суб'єктність країни завжди первинна щодо суверенітету держави. Без суб'єктності суверенітет стає суто формальним, а держава, яка представляє країну, — маріонетковою.

Осмислений таким чином суверенітет є однією із визначальних характеристик держави у сучасному надскладному світі. Зміцнення суверенітету держави є важливим чинником стабільного розвитку суспільства, дотримання прав і свобод громадян, зростання їхнього добробуту. Глобалізаційні та євроінтеграційні процеси впливають як на ідентичність людини, роблять її більш гнучкою та множинною, зберігаючи при цьому її базове ядро, так і на ідентичність громад. Соціуми стають більш пов'язаними і з територіально суміжними, і з найбільш віддаленими іншими соціумами, зростає кількість зовнішніх економічних та культурних зв'язків. Але це не заважає більшості держав зберігати найважливіші характеристики власного суверенітету.

Суверенітет формується у взаємовідносинах індивідів у процесі забезпечення їх життєдіяльності у соціальному й навколишньому природному середовищі. Кожний індивід має суверенне невідчужуване право на життя, безпеку, а також культурні та соціальні права у тому обсязі, в якому вони не порушують права інших. Основою особистісного суверенітету є те, що кожен має право вільно розпоряджатися як собою, так і засобами власного фізичного та іншого життєзабезпечення.

Водночас у процесі життєдіяльності індивідів утворюються як горизонтальні, так і вертикальні, ієрархічні взаємовідносини. Для групової взаємодії

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

кожний індивід має частину власного суверенітету делегувати групі, членом якої він є. Залежно від особистих якостей індивідів між ними у групі встановлюється певний баланс суверенітетів, причому лідер групи може мати дещо більший суверенітет, ніж інші. Аналогічно у суспільстві формуються взаємовідносини у групах, що мають певну асиметрію суверенітетів залежно від їх місця у системі суспільних відносин. Подібно до цього формується баланс реальних суверенітетів у відносинах між різними суспільствами.

Суверенітет народу або нації є одним із найважливіших принципів міжнародного та конституційного права, що визначає народ єдиним джерелом влади у державі та його виключного права на зміну конституційного ладу [12, с. 61]. Суверенітет народу полягає у його здатності у повному обсязі визначати власну життєдіяльність у політичному, економічному та культурному аспектах. При утворенні перших держав шляхом силового об'єднання або завоювання певні народи часто-густо втрачали повноту суверенітету, не мали можливості визначати власне життя. У доіндустріальну добу в багатьох країнах світу встановлювалися деспотичні режими, при яких народи втрачали повноту суверенітету. Також до втрати суверенітету деякими народами призводила колоніальна політика певних держав. Для сучасної цивілізації характерне набуття суверенітету багатьма народами, колишніми колоніями, посилення в них народовладдя. Розвиток цивілізації сприяє ненасильницькому, добровільному зближенню держав, націй та народів, взаємному дотриманню та визнанню суверенітету кожного з них, консенсусному вирішенню питання збалансування їх суверенітетів. Суверенітет народу (суспільства) у сучасних умовах реалізується у всевладді народу, наявності демократичної форми правління та відповідній виборчій системі, реалізації національно-культурних прав. Активним суб'єктом реалізації суверенітету народу (суспільства) є розвинене громадянське суспільство. Суверенітет народу є важливою складовою його ідентичності.

Важливою основою суверенітету є національна та особиста ідентичність. Зберегти ідентичність означає зберегти власну державу, мову, культуру, вікові традиції. Суверенітет є важливим засобом збереження національної та особистої ідентичності. Євросоюз об'єднує розвинуті демократичні країни, в яких не існує антагоністичних суперечностей усередині — між соціальними групами, політичними партіями, громадянським суспільством та державою, а отже, нікому не нав'язується обов'язкова, «єдино правильна» національна ідентичність. У цих країнах досягнуто високий рівень добробуту громадян, створено умови для їх професійного та особистого вдосконалення та розвитку. Відповідно в ЄС поєднуються країни, в яких немає антагоністичних відносин між собою. Певна відмінність у рівні розвитку країн поступово долається шляхом наукового і технологічного взаємообміну.

Суттєвий вплив на суверенітет держав та народів справляють глобалізаційні процеси. Глобалізація та глобальний «імперіалізм» мають і позитивні, й негативні сторони. Але суттєве зростання від початку XXI ст. середньої тривалості життя на всій планеті, включаючи й бідні країни, швидке поширення відновлювальної енергетики дають підстави стверджувати, що загальний позитивний тренд у сучасному світовому розвитку домінує.

Негативною стороною глобалізації є поки що не подолана успадкована від минулих часів відчутна нерівність, насамперед економічна, між державами, всередині держав – між різними соціальними групами, а всередині груп – між окремими індивідами. Така нерівність зумовлена нерівномірним доступом різних соціальних суб'єктів до важливих ресурсів, насамперед до викопних енергетичних, розподіл яких залежить від монополій. Швидкий розвиток відновлювальної енергетики у найближчій та середньостроковій перспективі нівелює домінуюче становище енергетичних монополій та робить її конкурентною й загальнодоступною, зменшуючи соціальну нерівність між людьми в плані їх доступу до природних ресурсів. Це врешті-решт сприяє посиленню суверенітету кожного індивіда, зменшенню економічного розшарування та соціальної дистанції між багатими й бідними членами суспільства, зміцненню суверенітету більшості держав.

Сучасне наукомістке високотехнологічне виробництво потребує високоосвіченого, ініціативного, здатного до інтенсивної комунікації виробника, який вміє співпрацювати з колегами та партнерами, налагоджувати довірливі, рівноправні відносини з ними. Суспільство не розвивалося б, якби не створювало умови для розвитку такого виробника, не забезпечувало його права та особистий суверенітет.

В індустріальному суспільстві машинного виробництва найбільш масовий безпосередній виробник у своїй діяльності прив'язаний до машини й механічно та з певною інтенсивністю виконує одноманітні функції. Його індивідуальність і творчі здібності нікого не цікавлять і не знаходять самореалізації. У постіндустріальному виробництві зростає роль і значення творчої високоосвіченої індивідуальності, яка вміє налагоджувати взаємодію з колегами як із рівноправними творчими індивідуальностями, а всі разом вміють співпрацювати у колективі. Кожному працівнику необхідно мати не лише високу кваліфікацію, а й комунікативні компетенції. У суспільстві зростає кількість активних високоосвічених, компетентних осіб, що мають навички до організації та самоорганізації, які у соціальній взаємодії самостійно можуть усвідомлювати шляхи реалізації власних інтересів та інтересів інших громадян, а також громади та суспільства в цілому. Здійснення суверенітету окремих громадян та громад забезпечує здійснення і суверенітету держави як такої.

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та прагнення значної частини українців вступити до Євросоюзу є доволі органічною, оскільки духовна єдність України з Європою була завжди. Це прагнення було укорінене в менталітеті українського народу й існувало всупереч тому, що внаслідок насильницького втручання північно-східного сусіда, який спочатку виступав у вигляді Московського улусу Золотої Орди, Російської імперії, Радянського Союзу та Російської Федерації, європейські устремління українців переслідувалися, а європейські світоглядні цінності цілеспрямовано деформувалися антиукраїнською пропагандою.

При цьому слід враховувати дві важливі обставини. По-перше, європейські світоглядні цінності не є застиглими, вони розвиваються, і деякі з них (скажімо, у сфері гендерних інновацій) можуть бути не дуже близькими сучасним українцям. По-друге, Україна не йде чи «повертається» в Європу, вона сама є Європою, сама причетна до формування європейських цінностей – і сьогодні, й у минулому, і в майбутньому. Інша справа, що ми повинні так конструктивно й креативно проявитися, щоб матеріальні й духовні цінності, які ми генеруємо, були значущими для сучасного Євросоюзу.

Йдеться не про абстрактне й «дисципліноване» прийняття цінностей ЄС, а про співзвучність та синергію європейських цінностей України та ЄС. І, звісно, Україна повинна здійснювати євроінтеграцію відповідно до своїх національних інтересів і спільних цінностей. Українська політична і духовна еліта повинна чітко усвідомлювати сенс євроінтеграції для посилення суверенітету і суб'єктності України у світі.

Сучасний технологічний та соціальний розвиток дедалі більшою мірою залежить від розвитку людських якостей безпосереднього виробника й відповідної гуманізації суспільних відносин. Жорсткі ієрархічні суспільні відносини в умовах Третьої [13] та Четвертої [14] промислових революцій виявляються неконкурентоспроможними і мають замінюватися на мережеві й горизонтальні. Це створює сприятливий економічний контекст для повнішого впровадження в Україні європейських цінностей та норм життя в їх сучасній інтерпретації. Перехід від монопольної корумпованої до відкритої конкурентної економіки, що сприяє покращенню добробуту громадян, є необхідною умовою збереження та зміцнення державності. Держава є сильною не тоді, коли у широких масштабах застосовує свавільне політичне насилля, а тоді, коли існують реальні можливості самореалізації кожної особистості, а також продуктивна взаємовигідна взаємодія різних соціальних груп та класів. Тому, сприяючи розвитку високотехнологічних виробництв і вдосконаленню суспільних відносин й інноваційному менеджменту, держава зміцнює власний суверенітет і захищає права своїх громадян.

З моменту проголошення незалежності України стало очевидним, що справжній розвиток культури й мови неможливий без підтримки держави

[15, с. 151]. Тут проявляється взаємна детермінація: без закріплення державності й захисту політичної та інформаційної безпеки неможливий повноцінний розвиток культури й мови. З іншого боку, без опертя на глибинну культурну традицію й менталітет народу розвиток державних інститутів буде дуже сповільненим, а у сучасному стрімко змінюваному світі інститути можуть бути дуже деформованими.

Водночас держава, сприяючи розвитку культури й державної мови, повинна не репресувати, а заохочувати людей. Саме репресивний характер інститутів держави здатний глибинно деформувати їх. Тоді проголошення європейської і євроатлантичної інтеграції відбувається через її *євразійську реалізацію* в гіршому розумінні слова, яка нищить саму можливість цієї інтеграції.

Протягом останніх п'яти років армія в Україні, мабуть, вперше в її новітній історії, стала справжнім не лише державним, а навіть державотворчим інститутом. Потреби армії, окрім іншого, стимулюють високотехнологічне виробництво, що стає базисом для подальшого швидкого розвитку високих технологій. Загальні безпекові питання з необхідністю включають і питання інформаційної безпеки, що створює сприятливе середовище для розвитку національної культури й мови. Це означає, що останнім часом державний суверенітет і права особистості в Україні набули нової якості й зміцнилися.

Надзвичайно важливо, щоб сучасне зміцнення суверенітету України на основі розвитку армії як каталізатора не поєднувалося з авторитарними тенденціями під маскою демократії у політикумі й суспільстві загалом. У сучасному українському контексті це може виступати результатом дії тих чи інших олігархічних груп з їх егоцентричними інтересами і кишеньковими партіями й фракціями у парламенті. В таких умовах «зміцнення суверенітету» означає ізоляцію України від світу, робить євроінтеграційні процеси імітаційними, руйнує права особистості на гідне життя, самореалізацію, свободу думки, слова та совісті.

Опертя держави на найкращі традиції, культуру й менталітет народу робить державу сильною, а владу легітимною. При цьому необхідно, щоб поєднання народу і держави відбувалося *за посередництвом громадянського суспільства* з його діалогічністю і критичним ставленням до політикуму й чиновництва. Дієве громадянське суспільство представляє культурні традиції й менталітет народу в осучасненому, *живому* вигляді, не даючи політикам і чиновникам від культури монополізувати «голос народу» та його «найкращі традиції», призначаючи своїх опонентів «ворогами народу».

Якщо держава не враховує вікові традиції народу, які представлені передусім не у музеях, а у практиці життя громадянського суспільства, то їй доводиться використовувати жорсткі силові методи адміністрування суспільних відносин й ідеологічні маніпуляції. У такому випадку більшість

1.2. Україна в євроатлантичній цивілізаційній спільноті

громадян вважатимуть державу чужою і спиратимуться на тіньове звичаєве право у регулюванні базових життєвих відносин, що поширюватиме елементи анархії у соціумі. Створення сильної легітимної держави є завданням політичної й культурної еліти, всього громадянського суспільства. Політика Євросоюзу спрямована саме на те, щоб асоційовані члени впроваджували демократичні форми правління, які відображають як економічні, так і культурні інтереси громадян, взаємно узгоджені з економічними й культурними інтересами інших членів Євросоюзу.

Децентралізація, перенесення частини владних повноважень із центру на місця, знімає політичну напругу між центром та регіонами, ліквідує значну частину корупційних зв'язків, дає можливість регіонам продуктивно використовувати фінансові ресурси на власний розвиток. Це робить державу більш сильною та стабільною, підвищує легітимність влади, зміцнює як її суверенітет, так і суверенітет громад. Продовженням цього процесу є створення об'єднаних територіальних громад, розвиток місцевого самоврядування, завдяки якому активізується участь кожного громадянина в організації власного добробуту, а також способу життя в контексті життєдіяльності всієї місцевої громади. Це в ідеалі означає гармонійне поєднання держави й громадянського суспільства, що є фундаментальною умовою здійснення успішного цивілізаційного проекту України [3; 16].

* * *

Позитивом євроасоціації є розширення економічних зв'язків і зростання експорту українських товарів до Європейського Союзу. Крім того, нарощування виробництва продукції в оборонній промисловості при технологічній допомозі з боку західних країн сприяє розвитку високих технологій в Україні, відновленню старих та утворенню нових технологічних ланцюгів між підприємствами. Це закладає основу для інноваційного технологічного буму в Україні за участю також ІТ-фахівців, кількість яких в Україні швидко зростає. До того ж зростає кількість ІТ-фірм в Україні на додаток до того, що значний контингент ІТ-фахівців працює методом аутсорсінгу в зарубіжних фірмах. Все це стає можливим завдяки євроасоціації.

Важливою передумовою суверенітету країни є стан її економіки. Країна із слабкою економікою вимушена йти на певні поступки в питаннях суверенітету країнам з більш потужною економікою. Успішність економіки країни в сучасному світі визначається здатністю швидко запроваджувати технологічні інновації, що залежить насамперед від її відкритості, інклюзивності, відсутності корупційного тиску на інноваційні сектори [17].

Важливою проблемою розвитку українського суспільства є необхідність поєднання легітимних безпекових державних інститутів, що спираються на традиції самоорганізації громад, з потребами інноваційного розвитку економіки. Адже вирішення питань безпеки та прискореного економічного розвитку вимагає величезної мобілізації ресурсів суспільства на кожному із цих напрямів діяльності, що ускладнює одночасне вирішення цих питань. Це потребує, з одного боку, актуалізації найкращих традицій самоорганізації громад, а також сучасного досвіду побудови інститутів, наприклад, використання досвіду формування управління військовими підрозділами знизу за моделями, виробленими в деяких країнах НАТО та ізраїльській армії. Тобто необхідно відкинути деякі деструктивні архаїчні елементи військових традицій та впроваджувати сучасніші.

З іншого боку, інноваційна високотехнологічна економіка вимагає опанування організаційною дисципліною, яка уможливорює створення розгалужених технологічних взаємозв'язків між суміжними підприємствами, що утворюють сучасні виробничі кластери, включаючи ІТ-галузь. Інакше кажучи, в суспільстві необхідно одночасно впроваджувати декілька моделей соціальної організації й типів менеджменту, які не просто суміщати.

Отже, євроінтеграція є важливим чинником зміцнення суверенітету України, ефективної розбудови демократичних соціальних інститутів. Соціальні інститути європейських країн є перевіреною на практиці моделлю для вдосконалення суспільних відносин в Україні. Реальний суверенітет країни у сучасному світі вибудовується на консенсусному балансі суверенітету держави й народу (громадянського суспільства) та дотриманні прав людини. Якщо країна як член Європейського Союзу делегує частину власного суверенітету, то вона бере участь у колективному виробленні рішень як член цього об'єднання, тому таке делегування суверенітету не є його втрачанням, а навпаки, примноженням.

Євроатлантична інтеграція України є важливою умовою зміцнення обороноздатності країни, піднесення добробуту її громадян і відповідно зміцнення її суверенітету. Проте, як вже зазначено, неприпустимою є імітація євроінтеграційних процесів, коли суспільство мобілізованими колонами йде до «світлого майбутнього» в Євросоюзі. Це означає рецидиви утопічної свідомості й утопічної, соціально інфантильної поведінки, характерні для тоталітарного й посттоталітарного минулого, що є глибинно чужим для способу життя ЄС і згубним для суверенітету України, яка на цьому шляху буде втрачати суб'єктність у світі.

Справжня євроінтеграція — це щоденні зміни з посилення гідної самореалізації людини, ролі громадянського суспільства, яке і не підкорене державі, і не вступає з нею в антагонізм, а знаходить збалансовану взаємодію. Саме на цьому шляху можливе розкриття всіх потенційних перспектив громадян України, посилення суб'єктності нашої країни у світі, а відтак — підвищення

1.3. Духовно-культурна спорідненість України та євроатлантичної спільноти

рівня суверенітету Української держави. При цьому завжди слід пам'ятати, що не самореалізація громадян існує заради суверенітету, а саме суверенітет задля самореалізації громадян [18]. Лише така світоглядна трансформація суспільної свідомості, помножена на щоденну інноваційну діяльність, здатна відкрити для України цивілізаційний простір ЄС. Відкрити не в якості об'єкта впливу чи буфера між Європою та євразійською спільнотою, а як справжнього цивілізаційного суб'єкта і партнера.

1.3. Духовно-культурна спорідненість України та євроатлантичної спільноти

Духовно-культурна спорідненість виникає на рівні *світоглядних цінностей*, які укорінені в архетипах культури [4, с. 205–268] і являє собою потенцію, що може породжувати духовно-культурну і ширше — цивілізаційну взаємодію. Продуктивна взаємодія означає, що спільні цінності взаємно збагачуються, одночасно збагачуючи суб'єктів цих цінностей. Проте цінності можуть бути як декларованими, формальними, так і неформальними, задіяними в житті людини й спільноти. В цьому плані важливо розрізнити поняття «духовно-культурна сфера» і «духовно-культурний вимір». В духовно-культурній сфері цінності виявляються у діяльності інституцій, що підтримують їх функціонування в суспільстві, в просторі духовно-культурного виміру відбувається неформальне виявлення цінностей в житті людей.

Під духовно-культурним виміром особистості чи суспільства слід розуміти досвідченість у питаннях світоглядного самовизначення та творчої самореалізації, досвідченість, яка постійно присутня у суспільному просторі й впливає (інколи лише з часом) на ментальну визначеність нації» [16, с. 184]. Цей вимір визначає *динамічну духовну реальність*, яка креативно розвивається, тоді як духовно-культурна сфера виражає інституціалізовані, формалізовані й усталені форми культурного життя. Таке розуміння дає змогу краще діагностувати стан розвитку суспільства й усвідомити, які потенційні можливості слід розгорнути українцям для продуктивної реалізації євроатлантичного вектора.

Основоположними цінностями, яка поєднують Україну та євроатлантичну спільноту, є *особистість* та *свобода*, а також ідея свободи особистості та спільноти в царині політичної ідеології. Цінність та ідея свободи співзвучна таким архетипам української культури, як індивідуалізм і світоглядна толерантність [16, с. 248–256]. Духовно-культурний вимір суспільства визначається постійним творчим переосмисленням засобів здійснення власної *віри в ідею свободи*. На рівні особистості він виявляється у вільному характері проявлення власних ідеальних уявлень та суспільного духовно-культурного досвіду, закладаючи потенціал автентичності власного

існування. При цьому автентичність може бути характеристикою не лише особистості, а й спільноти. Її важливість полягає в тому, що при зміні геополітичного вектора можливий як розвиток автентичності, так і її деформації, а на цій основі — й ідентичності, яка зазвичай є інституціоналізованою автентичністю.

Для продуктивного аналізу проблем автентичності українського способу життя важливо зазначити, що в період формування особистості саме ідеали, так би мовити, «виринають» людину з фізичного плану життя, підносячи у духовний вимір, і стають її першою формою світоглядних цінностей та внутрішньої свободи. Уточнимо: свободи, яка ще на цьому етапі не здатна узгодити себе із суспільними вимогами. Таке узгодження, тобто процес ненасильницької соціалізації особистості, зазнає в Україні певних системних деформацій саме в духовно-культурному вимірі, де соціалізація постає як процес формування автентичної і соціально активної особистості. Можна сказати, що початкова внутрішня *достовірність власних ідеальних образів суспільного життя* в процесі соціалізації так і не породжує в українців *довіри до суспільного діалогу*.

Це значною мірою відбувається в силу специфіки української православної ментальності, яка дається взнаки навіть у людей далеких від православ'я, а також особливостей чуттєво-зорієнтованого (кордоцентричного) українського світогляду, який, за рідкими винятками (Г. Сковорода, П. Юркевич, кирило-мефодіївці), навіть не починав розроблятися як системоутворюючий. Офіційне православ'я на теренах України виявилось надто консервативним і традиційно споглядальним, щоб увага до проблем формування віри і соціальної довіри у конкретної людини могла породити помітну течію християнського гуманізму, а спорадичні зусилля окремих мислителів виникали, як відомо, в умовах фактичного існування в чужій авторитарній державі.

У Росії ж починаючи із XIX ст. православ'я «відпускало» проблеми суспільної довіри у специфічний російський утопічний вимір «володарів дум», спровокувавши виникнення псевдособорного світогляду земної комуни. Про це можна було б не згадувати, якби наслідки цих тектонічних світоглядних зламів не давалися взнаки і досі, не тільки в Росії, але й в Україні. Як зауважує британський дослідник Д. Шерр, розмірковуючи про сучасну Росію, «минулі 20 років нагадують, що легше розлучитися з ідеологіями, ніж зі сформованим ними напрямом думки... Російська культурна політика не просто просуває російську культуру. Вона заперечує цілісність і «автентичність» інших національних культур в колишньому СРСР і східнослов'янському світі» [19, с. 6, 112].

Деформації довіри, що виникають у процесі соціалізації особистості в Україні, зрештою породжують проблему української ідентичності. Ключовим чинником тут є не просто невизначеність української іден-

1.3. Духовно-культурна спорідненість України та євроатлантичної спільноти

тичності, а її *невизначеність у суб'єктному відношенні*, яка і породжує питання автентичності. Така невизначеність виявляється як непрозора і незацікавлена присутність Я в суспільних стосунках, коли людина ніби присутня і водночас ніби відсутня у спілкуванні, якщо тільки воно не зачіпає її прямих інтересів і вигід. Соціальні зобов'язання, які людина приймає на себе в такому модусі існування, – це зобов'язання напіванонімного Когось, який здатний їх виконувати лише в примусовому, неавтентичному стані.

Отже, *автентичність* – це не тільки віра у певні, вільно обрані цінності, але й *повна довіра до власної спроможності* здійснювати їх в житті. Остаточно сформована автентичність означає, що довіра, яка передувала виникненню ідеальних образів свободи в процесі формування особистості, успішно трансформувалася в соціально прийнятний духовний та моральний ідеал.

Під впливом західної політичної філософії дістала поширення думка про те, що суспільні ідеали можуть бути небезпечними каталізаторами формування тоталітарних режимів. Відповідно вони мають бути замінені правовими, регулятивними принципами (скажімо, «ідеальна комунікація» у К.-О. Апеля [20, с. 49]). Такий підхід цілком може бути автентичним для людини євроатлантичної цивілізаційної спільноти, оскільки спирається на *західний тип* формування автентичності з його основоположною довірою до можливостей людського розуму. Можна відзначити дві світоглядні особливості, характерні для такого типу автентичності. Перша – зорієнтованість на раціоналізацію феноменів свого внутрішнього світу, коли ключовими критеріями достовірності навіть для суто духовних феноменів виступають їх очевидність і фактична фіксованість для спільноти. Ця особливість започаткована ще латинською цивілізаційною традицією, а надалі розвинута католицькою. Парадигмальні приклади – Папа Римський як уособлення вищої святості, як «представник» Бога на Землі; католицька система освіти як найбільш раціональна і водночас авторитарна модель організації духовного життя. Друга особливість – налаштованість на встановлення значущості та цінностей внутрішнього світу силою автономного розуму вільної особистості, тобто надання власному розуму статусу останнього критерію достовірності, на підставі особистісної форми віри (Лютер), а згодом і автономної моралі (Кант). Така особливість була актуалізована протестантською цивілізаційною традицією.

Дані світоглядні особливості стають визначальними для католицької і протестантської цивілізаційних традицій і фактично є їх ментальною серцевиною. Попри певні відмінності між цими цивілізаційними традиціями у практиках повсякденності їх взаємовплив у творчих здобутках еліти є очевидним і дає змогу виділити особливий західний тип формування автентичності. В межах цього типу розум привласнює останні критерії для «справжньої» визначеності не тільки у теоретичній і практичній діяльності

(економічній, політичній, науковій тощо), а й щодо духовних феноменів, утворюючи чітку автентичність як особистості, так і спільноти.

Подібного привласнення розумом останніх критеріїв автентичності не відбувається в українців. *Духовна інтуїція «вищої правди»* — як специфічний витвір апофатично налаштованої православної ментальності — не дає такої «вірувальної повноти» раціональному вибору українців, і не тільки їм. Але в різних православно орієнтованих культурах ця особливість, що «дефокусує» автентичність, «збалансовується» по-різному. Російська культура «подолала» цю «вразливість» в організації «земного» життя послідовним державним авторитаризмом: від страт заволзьких старців і привласнення російським царем Іваном III «вищої правди» до тотальної заміни ідеалу соборності ідеалом «земної комуні», коли світоглядна «неосаяжність» вирішувалась, як відомо, просто: «не можеш — навчимо, не хочеш — змусимо». Характерні для українців свободолюбство та «впертий», хуторянський (П. Куліш) індивідуалізм зрештою остаточно відштовхнули від себе цей спосіб «зміцнення» суспільних стосунків.

Але більш значущою за дві вищезначені рисою української культури ми вважаємо *кордоцентризм*. Його можна визначити як зорієнтованість у засобах спілкування на морально-чуттєву переконливість та інтуїтивно-чуттєве дослухання до «голосу Серця». Зрештою, кордоцентризм — це ще й хитке сприйняття раціональної аргументації як самодостатньої при визначенні життєвих сенсів. У поєднанні з духовною інтуїцією він формує складний, *синтетичний тип формування української автентичності*. Попередньо його можна визначити як *інтуїтивну вимогу соборного ідеалу*, реалізуючи яку, духовно зорієнтована культура мала б максимально сприяти нерепресивному розвитку вільної особистості з її передчуттям не обмеженої земним життям свободи.

Оскільки такий ідеал, що сформувався в часи Київської Русі, залишається утопією, яку українському православ'ю не вдається перетворити на модерну духовну культуру, для українців з часу незалежності залишається привабливим *ліберальний ідеал*, що прийшов на зміну комуністичному.

Загалом деякі дослідники [21] якраз і виділяють декілька форм ідеалів у сучасному світі: *релігійний, ліберальний (неоліберальний), комуністичний*. В складному і, на нашу думку, неостаточно сформованому українському типі набуття автентичності бачимо еклектичне поєднання усіх трьох.

Не маючи власної розробленої моделі духовного формування особистості, українці, після епохи комуністичних експериментів, виробили скептичне ставлення до будь-яких спроб нав'язати їм хоч якусь модель. Але така природна захисна реакція породжує і неприродну, по суті, компенсаторну захисну установку на кшталт «Відчепіться від нас усі!»

Українці тепер «перейнялися» європейським способом життя, задовольняючись такими загальними орієнтирами і цінностями, як «демокра-

1.3. Духовно-культурна спорідненість України та євроатлантичної спільноти

тичний устрій» і «правова свідомість», які, безперечно, правильні, але засвоєні абстрактно. Спроба «імітувати Захід» без уваги до української духовно-культурної специфіки і труднощів формування автентичності породжує подвійні стандарти у суспільній організації життя та імітацію цивілізаційних реформ.

Значущим для українців є ідеал соборності – способу спільної організації щасливого духовно-зорієнтованого життя, яке без ідеологічного насильства стає переконливим для інших. В глибині української ментальності ця спрямованість на соборність ніби «десакралізує» спробу до кінця «увірувати в раціональне самовизначення», яке фундує не тільки власні ціннісні орієнтири, але й відому західному людству насагу до цілком духовно визначеної присутності *тут і тепер*. Православна ментальність не надає людині права на істину тут і тепер, якщо вона не обрала очевидний для всіх шлях праведності. Звідси така українська риса, як *поміркованість*. Крім позитивної вираженості, в ній неважко розгледіти духовний страх привласнити собі право бути відкритим *як є*. Для західної людини такий страх дивний: ствердити свою *духовну самодостатність*.

Ми, таким чином, бачимо відсутній у житті українців модус існування, який утвердився в євроатлантичній спільноті, коли людина має не лише право, а й духовну насагу відкрито здійснювати свій, хай навіть недосконалий, життєвий проект *як є* – тут і тепер. В основі цієї настанови добре засвоєне західним світом право бути недосконалим, щоб врешті стати досконалим. Переважній більшості українців соромно заявляти свою недосконалість, щоб починати від неї позиціонувати своє Я тут і тепер, просто, без показової самовпевненості або «цивілізованості». Звідси зовнішня повага до напрацьованих в інших культурах «надійних» форм – науки, філософії, політичної системи, способів організації повсякденного життя тощо.

Усе це призводить до роздвоєння автентичності: аби уникнути організаційного хаосу, українці зовнішньо, так би мовити, «чіпляються» за лібералізм і правову свідомість, а підсвідомо переживають духовну розгубленість, що компенсаторно на раціональному рівні заміщається впертістю.

На якій же духовно-культурній і світоглядній основі можлива не лише констатація духовно-культурної ціннісної спорідненості України та євроатлантичної спільноти, а й духовно-культурна взаємодія? На нашу думку, такою основою може бути християнський гуманізм. Розглянемо його становлення в різних частинах християнського цивілізаційного світу і сучасні прояви.

У Західній Європі, на противагу спекулятивним богословським конструктам Середньовіччя, ідеям Реформації і контрреформації, виник і сформувався класичний *європейський гуманізм*. Західне християнство актуалізувало в Новий час розвиток політичних ідей, які вже безпосередньо не

залежали від релігійного світогляду — ідеали гуманізму і просвітництва були справжньою інновацією для своєї епохи. Їх головне значення, в контексті нашої проблематики, — *збереження віри в суспільстві* у світоглядно-політичні ідеї, що можуть стати основою нового суспільного договору. Така віра вже висновувалася на основі ідеалів античності й християнства як віра людини в можливість власного розуму, без уваги до того, чи здатний розум витримувати відповідальність за свободу лише власними засобами.

Перехід від світоглядної моделі «спочатку віра, потім розум» до нової моделі «віра в розум» зберігав віру еліт в ідеї справедливого суспільного договору (лібералізм, французький соціалізм), але вів більш секуляризовані культурні світи європейців до більшого прагматизму як основоположного в житті людських спільнот. У сучасний період спостерігаємо ослаблення представницької складової в демократичному управлінні західних спільнот, позаяк демократія, окрім демократичного законодавства, ще й *служіння ідеалам демократії*, які в сучасному західному світі набувають форми *ідеалів неолібералізму*, а також певна насага до цього.

У межах своїх історичних форм ні православ'я, ні католицизм не змогли витримати конкуренцію з подальшим розвитком ідеалів гуманізму і просвітництва й запропонувати ліберально зорієнтованим елітам перехід від моделі «віра в розум» до моделі «розумна віра».

У межах східної православної традиції несприйняття нових підходів (кирило-мефодіївці в Україні, В. Соловйов у Росії) призвело, як відомо, до двох протилежних наслідків: релігійно-філософського ренесансу кінця XIX — початку XX ст. і реалізації комуністичної доктрини. Згаданий ренесанс мав місце і в Україні і представлений такими іменами, як С. Булгаков, М. Бердяєв, Л. Шестов, Г. Шпет, Є. Трубецької, А. Шептицький, В. Липківський та ін. Це було своєрідним продовженням тих інтенцій релігійно-культурного пошуку, який закладали ще кирило-мефодіївці і втрата яких може негативно вплинути на формування сучасної української автентичності та ідентичності.

Частковим винятком у сприйнятті ідей гуманізму є протестантизм, який, ініціювавши *протестантську етику*, посилив протиставлення віри і розуму. Часткова відмова від таїнств, певне звуження вірувального діапазону задля його інтенсифікації, проведене Лютером і його послідовниками, означали більшу *автономність* індивідуальної віри не тільки в церковному житті, а й у формуванні автентичності. Це, попри вимогу Лютера радикальної чистоти віри, призвело до розвитку протестантської теології з її постійним, хоч і суперечливим, зверненням до ідей гуманізму (К. Барт, П. Тілліх та ін.).

Проте звернення до цього досвіду, як і загалом до досвіду протестантської етики, в українців є переважно відстороненим, інтелектуально-аналітичним.

1.3. Духовно-культурна спорідненість України та євроатлантичної спільноти

Якщо ж говорити про досвід органічного для українців засвоєння цінностей протестантської цивілізації, то, з урахуванням сказаного вище, можна побачити суттєві труднощі: та автономно-сакральна присутність Я в світі, яка є відправною точкою протестантського світогляду, якраз є найбільшою проблемою для українців: зовнішня впевненість в позиціонуванні особистісного життєвого проекту (майже з хворобливим відстоюванням власної гідності) лише приховує світоглядну розгубленість на роздоріжжі між західними цінностями та російським вектором ідентичності.

Як зауважує Д. Шерр, «наголос власне на цінності — це особливість Заходу. Росія апелює не до цінностей, а до ідентичності. Політика ідентичності відмінна від політики цінностей, і оскільки ідентичність більшою мірою заснована на спорідненості, ніж на привабливості, її притягальна сила часто більш глибока. Дехто в «ближньому зарубіжжі» не в захваті від того, що відбувається в Росії, але все ж відчуває себе культурно пов'язаним з нею і її способом життя; захоплюючись рівнем життя в ЄС, вони знаходять там сторони життя, незвичні і навіть чужі їхнім власним нормам і досвіду» [19, с. 14]. Хотілося б лише додати, що можлива протокольна, інституційна ціннісна взаємодія країн — на рівні формальної духовно-культурної сфери і жива, творча, динамічна — на рівні духовно-культурного виміру. Саме другий спосіб взаємодії цінностей сучасної України та євроатлантичної спільноти може бути по-справжньому продуктивним. Це означатиме органічний розвиток сучасної української ідентичності і ту міру духовно-культурної *спорідненості* з євроатлантичною спільнотою, яка переходить у духовно-культурну і цивілізаційну *взаємодію*.

Жива взаємодія на рівні світоглядних цінностей потребує неформального духовно-культурного спілкування. І тут слід чітко усвідомити, що духовно-культурний модус спілкування в сучасній Україні вирізняється або архаїчністю, або світоглядною нечіткістю і розмитістю. Обидві властивості є спадщиною догматичної православної культури. Комуністична ідеологія тільки погіршила ситуацію, оскільки вилучала з осмислення досвід вільної особистості, що сама обирає ідеал. Тому наразі в українському суспільстві та його політикумі немає чіткого розуміння, яку функцію мала б виконувати *світоглядна складова* в публічному обговоренні як усередині країни, так і у міжнародних відносинах, та в чому полягає її автентичність в українській ментальності.

Проблемою є те, що політичні еліти України, заявляючи про свої ціннісні євроатлантичні орієнтири, не демонструють достатнього інтересу до *власне духовного життя* сучасної євроатлантичної спільноти. Це швидше інтерес до таких *наслідків* духовного життя Європи в минулому, як правова свідомість та демократична і толерантна організація життя. Але ці наслідки стали можливими лише в результаті автентичного формування ідентичнос-

ті під впливом духовно-культурних чинників католицької і протестантської цивілізацій християнського цивілізаційного світу.

Світоглядно-ціннісна спорідненість України й євроатлантичної спільноти базується передусім на цінностях особистості, її свободи і відповідно толерантності та гідності, укорінених у спільній християнській етиці. Саме на цій основі в Україні можливе органічне прийняття економічної свободи, ринкової економіки з її конкуренцією та правової держави у балансі з громадянським суспільством.

Водночас дані цінності наповнені різним змістом і мають різну історію становлення, відрізняються способами прийняття і легітимації. Таким чином, відзначаючи духовно-культурну єдність України і євроатлантичної спільноти на основі спільних цінностей, а також усвідомлюючи їх своєрідність, слід знайти світоглядний принцип, який не лише декларуватиме вказану єдність, а й буде *засобом інтеграції, плідної взаємодії* з цією спільнотою. Таким світоглядним принципом може стати саме *християнський гуманізм*. Цей різновид гуманізму репрезентує світоглядні цінності християнської цивілізації, які стають основою продуктивного діалогу між партнерами, опонентами і навіть противниками як у межах цієї цивілізації, так і поза нею.

У цьому контексті важлива думка відомого німецького філософа М. Гайдеггера: гуманізм не протилежний християнському світогляду, більше того, можливий саме християнський вимір гуманізму. «...Християнство теж гуманізм, оскільки згідно з його вченням все зводиться до спасіння душі людини, й історія людства розгортається в рамках історії спасіння» [22, с. 321].

У християнському гуманізмі виразний акцент на душевній складовій людини і необхідності її очищення та спасіння; цей акцент є спільним для всієї християнської цивілізації – і на особистісному, і на суспільному рівнях. Очевидно, що християнський гуманізм більшою мірою проявляється в країні, де є актуалізація релігійної складової; однак у країнах з високим рівнем секуляризації християнський гуманізм може виявлятися у прийнятті моральних цінностей, які укорінені у християнському світогляді. Цінності християнського гуманізму виходять за межі суб'єктивності й відносності тому, що «християнин вбачає людяність людини в світлі її відношення до Божества...» [22, с. 319–320].

Якими можуть бути практичні принципи моралі на основі цінностей християнського гуманізму? Це передусім толерантність, розуміння Іншого при його відмінностях на рівнях світогляду й поведінки і спрямованість на взаємодію з ним, а також рівність усіх перед моральними і юридичними законами.

Душевна, моральна і юридична рівність людей у ціннісному просторі християнського гуманізму, яка робить можливим їх конструктивне партнерство, глибинно протистоїть язичницькій версії гуманізму Античності,

1.3. Духовно-культурна спорідненість України та євроатлантичної спільноти

в якому, за словами М. Гайдеггера, «людяна людина», homo humanus, протиставляє себе «варварській людині», homo barbarus. Homo humanus тут – римлянин, який удосконалює і облагороджує римську «чесноту» [22, с. 320]. Християнський гуманізм в своїх глибинних основах є гуманізмом відкритості, який не просто заперечує ксенофобію, а будь-який поділ людей за етнічною й культурною ознакою.

У контексті збереження і посилення цивілізаційної суб'єктності України християнський гуманізм можна визначити як практичний вияв методологічної стратегії метаантропологічного потенціалізму [3; 4]. Якщо останній визначати як поєднання потенціалізму – теорії розгляду будь-якого явища у його глибинних можливостях і метаантропології – філософії буденного, граничного й метаграничного вимірів людського буття, філософії трансцендування людини, то сучасний християнський гуманізм стає практичною реалізацією даної методології.

З огляду на це для нас можуть бути цікавими міркування Ж.-П. Сартра: гуманізм має два різних сенси, «під гуманізмом можна розуміти теорію, яка розглядає людину як мету і вищу цінність... Але гуманізм можна розуміти і в іншому сенсі. Людина знаходиться постійно поза самої себе. Саме проєктуючи себе і втрачаючи себе зовні, вона існує як Людина» [23, с. 343]. Тобто гуманізм може бути статичним, який виправдовує людину в її буденності і наявності, а є гуманізм розгортання потенцій і здійснення життєвих проєктів, які долають обмеженість буденного, гуманізм такого існування людини, коли вона існує «переслідуючи трансцендентні цілі» в річищі «виходу за власні межі» [23, с. 343].

Незважаючи на те, що Ж.-П. Сартр визначає свою філософію як атеїстичний екзистенціалізм, таке розуміння гуманізму має християнські корені, адже наголошує на тому, що «людина завжди є незавершеною» [23, с. 343] – спрямована до розвитку і самопоходання, розкриття своїх сутнісних можливостей, – без цього вона перестає бути людиною як особистістю.

Значущість християнського гуманізму як продуктивного світоглядного принципу взаємодії України та євроатлантичної спільноти зумовлюється трьома обставинами. *По-перше*, Україна – християнська країна, після десятиліть примусового атеїзму ми дедалі більше усвідомлюємо це. *По-друге*, своєрідний християнський ренесанс відбувається не лише в Україні, а й в євроатлантичній спільноті; він розпочався як відповідь на жорсткі злочини проти людяності у Другій світовій війні та апокаліптичні передбачення термоядерної третьої світової. *По-третє*, протистояння між євразійською та євроатлантичною цивілізаційними спільнотами сягнуло рівня воєнно-політичної кризи, що виявилось, зокрема, у розриві Договору між США та Росією щодо обмеження ракет з ядерними боеголовками середнього радіусу дії.

Зрозуміло, що християнський гуманізм необхідний передусім у просторі християнського цивілізаційного світу, об'єднуючи у *партнерську цілісність* православну, католицьку (південно-атлантичну) й протестантську (північно-атлантичну) цивілізації. В цьому його величезне значення, враховуючи протистояння й конфлікти в межах цього світу.

В умовах глобалізації цілком закономірно виникає запитання: чи діє християнський гуманізм за межами християнського цивілізаційного світу? Можна припустити, що відкритість християнського гуманізму, його спрямованість на діалог робить його актуальним і для мусульманського, і для буддистського цивілізаційних світів. Проте в цьому діалозі він виходить за межі лише одного цивілізаційного світу, стаючи ідеєю і практикою *метагуманізму* і вбираючи в себе краще, що може бути в світоглядних системах інших цивілізаційних світів.

Відповідно чи не продуктивніше тоді говорити про метагуманізм чи просто гуманізм, а не про християнський гуманізм? Чи не обмежений останній тією епохою, яка в романському просторі отримала назву Ренесансу, а в германському – Реформації? Іншими словами, чи не є християнський гуманізм у ХХІ столітті анахронізмом? Є спокуса відповісти на ці питання ствердно. Однак можна сформулювати декілька положень на захист плідності ідеї і практики християнського гуманізму в сучасному світі.

По-перше, стаючи абстрактним, гуманізм завжди позбавляється конструктивності й сили – втрачає зв'язок з духовними реаліями, в яких він виник. По-друге, гуманізм з атрибутом «християнський» означає, що він виражає специфіку християнського цивілізаційного світу, причому не якоїсь його складової, а його духу. Без означення «християнський» гуманізм може набувати класового чи етнічного забарвлення, поступово дрейфуючи у світоглядний простір комунізму чи фашизму, що показала історія Європи ХХ століття. По-третє, гуманізм у сучасній Західній Європі *не завжди* має виражений християнський характер. Це скоріше *раціональний гуманізм*, підтриманий більше у сфері не моралі, а права. Проте європейський раціональний гуманізм має відлуння саме християнського світогляду, який не дає йому стати просто раціоналізмом і прагматизмом. Саме це дає змогу говорити про продуктивність християнського гуманізму як світоглядного принципу, який духовно споріднює Україну і будь-яку країну Європи.

При цьому, якщо ми говоримо про євроатлантичну цивілізаційну спільноту в цілому, то слід визнати, що її стрижнем є Сполучені Штати Америки – країна, яка чітко позиціонує себе як християнську і гуманізм в якій має виражений християнський характер. Становлення в Україні ідеї і практики християнського гуманізму робить нашу країну значно більшою мірою компліментарною до США. Водночас акцент на християнському

1.3. Духовно-культурна спорідненість України та євроатлантичної спільноти

гуманізмі виводить відносини з Росією у цивілізоване річище, що принципово необхідно для забезпечення територіальної цілісності України.

Відтак *християнський гуманізм є духовно-культурним мостом між Україною і євроатлантичною та євразійською цивілізаційними спільнотами, що запобігає конфліктності, інтегрує в ці спільноти, при цьому посилюючи, а не ослаблюючи нашу суб'єктність.*

Втілення такої моделі в життя потребує сутнісної модернізації всієї духовно-гуманітарної сфери, або, точніше, атмосфери нашої країни — в її наукових, художніх та релігійних вимірах. Ця модернізація не зводиться до вивчення християнського гуманізму Заходу, його інтерпретацій і *спроб впровадження*, а передусім означає вивчення історії становлення і розвитку християнського гуманізму в Україні. Це значною мірою завдання науковців у галузях релігієзнавства, філософії, історії, права. Однак це й завдання філософських письменників, публіцистів, блогерів, режисерів, акторів, художників і священників — всіх тих, хто має більший вплив на суспільну свідомість і позасвідоме. При цьому слід говорити про органічний і продуктивний діалог усіх цих представників інтелігенції і підтримку цього діалогу державою, а не лише громадянським суспільством.

Наскільки гуманізм в його християнських вимірах може бути органічним для України? Якщо вираженими християнськими гуманістами західного світу можна називати Марсіліо Фічіно, Піко делла Мірандоллу, Еразма Роттердамського, Мартіна Лютера, а в XX столітті — Карла Ясперса, Мартіна Лютера Кінга і Римського папу Іоана-Павла II, то чи є в Україні не менш потужна духовна постать?

Визначним християнським гуманістом нашої країни можна назвати Григорія Сковороду, в творчості якого маємо актуалізацію свободи особистості в духовному житті, що має право на символічну, а не ритуальну чи буквальну, а отже, *власну* трактовку Святого письма і самостійну побудову моральнісного життя. Це — виражена реформаторська тенденція в українській і взагалі східноєвропейській православній культурі, яка зближує цю культуру з протестантською. Тому Сковороду можна назвати українським Лютером. Інша справа, що його реформаторські ідеї стають зрозумілими й по-справжньому актуальними у XXI столітті, коли православна реформація в Україні стає і необхідною, і можливою, що відкриває шлях глибинної гуманізації нашої ментальності. Така гуманізація по-справжньому трансцендує нас від комуністичного минулого, виводить на якісно новий рівень цивілізаційного буття, а тому споріднює з євроатлантичною спільнотою.

В чому специфіка християнського гуманізму в сучасній Україні і що вона може внести в сучасний християнський гуманізм? Йдеться про гуманізм, який *підсилений світоглядною толерантністю* як архетиповою рисою української культури. Українська світоглядна толерантність напрочуд актуальна для сучасного глобалізованого світу. Такий християнський гуманізм

дозволяє знаходити виходи в проблемних і конфліктних ситуаціях не лише у вимірах економічних чи соціальних, а й світоглядних. Йдеться передусім про світоглядне порозуміння тих цивілізаційних спільнот і країн, які вступили у протистояння на ґрунті різних або навіть протилежних цінностей і ескалація конфліктів між якими може призводити до воєнних дій.

Християнський гуманізм з актуалізованою світоглядною толерантністю означає й можливість переосмислення принципу мультикультуралізму, який зазнає глибокої кризи як в Америці, так і в Європі. А якщо припустити, що світоглядна толерантність у вищих своїх проявах стає *світоглядною синтетичністю* — здатністю не лише терпіти Іншого, а вступати з ним у продуктивний світоглядний діалог на основі поваги до цінностей один одного і створювати *нові спільні цінності*, які ведуть до *консенсусу*, то християнський гуманізм України з вираженою світоглядною синтетичністю здатний виводити *суб'єктів кризи мультикультуралізму* із цієї кризи. Реалізація потенції України виступити *суб'єктом подолання кризи мультикультуралізму* на основі християнського гуманізму реально підвищує її загальний статус цивілізаційного суб'єкта в очах євроатлантичної спільноти. Проте для цього Україна повинна подати приклад реалізації цього принципу у взаємодії політичних і світоглядних опонентів всередині країни, а також з найближчими сусідами — не лише з Росією, а й з Польщею, Угорщиною, Румунією.

Отже, християнський гуманізм є органічним для нашої країни, саме він духовно-культурно споріднює Україну і євроатлантичну спільноту. Осмислюючи християнський гуманізм як різновид гуманізму, заснований на цінностях каяття і прощення Іншого і моральних практиках толерантності і рівності всіх перед законом, ми можемо констатувати й прогнозувати його велику роль у формуванні продуктивного діалогу між країнами, народами та соціальними групами, запобіганні конфліктам між ними та залагодженні вже існуючих конфліктів. Очевидно, що християнський гуманізм у такому розумінні надзвичайно актуальний для сучасної України.

Однак, приймаючи християнський гуманізм як плідний світоглядний принцип і розвиваючи його у просторі соціально-політичної дії, слід усвідомлювати, що Україна не повинна підлаштовуватися під протестантську або католицьку версії цього гуманізму, адже вони розгорталися в зовсім інших соціокультурних умовах. Водночас не можна говорити лише про православну версію християнського гуманізму в нашій країні. І зовнішні, й внутрішні умови вимагають *світоглядного синтезу різних версій християнського гуманізму в Україні*. Тільки за цієї умови країна зможе вступити у взаємодію з євроатлантичною спільнотою *не лише на основі інтересів, а на ґрунті цінностей*. В результаті виникає *конструктивна стратегічна взаємодія*, а не просто тимчасово-тактичні відносини.

Список використаних джерел

В Україні є духовні потенції здійснити *світоглядний синтез православної, католицької і протестантської* версій християнського гуманізму, виводячи Захід на новий рівень цивілізаційної взаємодії, — її світоглядна толерантність здатна переходити у світоглядну синтетичність. Надзвичайно важливо усвідомити, що саме завдяки християнському гуманізму такі архетипові риси української культури, як індивідуалізм і світоглядна толерантність, розкривають свої потенційні можливості і відкривають Україну світу, стаючи *персоналізмом і світоглядною синтетичністю*. Саме таке розкриття потенційного в актуальне на рівні архетипів культури робить Україну суб'єктом історії у XXI столітті. Освоюючи християнський гуманізм для себе, Україна породжує його нову якість для всього західного світу.

Історія Заходу XX-XXI ст. свідчить, що поза християнським гуманізмом у його цивілізаційному просторі кожна країна замкнена на власні національні інтереси, а її політична еліта свідомо чи несвідомо прагне маніпулювати іншою країною та її народом як об'єктом впливу. Врешті це призводить до низки неплідних компромісів, а відтак конфліктів і навіть воєн. Натомість взаємодія в річищі християнського гуманізму породжує *баланс і синтез цінностей* у міжнародних відносинах, в результаті чого формуються спільні інтереси країн, спрямовані на цивілізаційний розвиток і партнерство. Взаємодія на такій основі здатна посилити не тимчасову, а *стратегічну суб'єктність* нашої країни у глобалізованому світі.

Список використаних джерел

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2003. 603 с.
2. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. Москва: АСТ; ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.
3. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей. *Вісник НАН України*. 2016. № 6. С. 45–52.
4. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-е вид., випр. і доп. Київ: КНТ, 2019. 394 с.
5. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини. Вступ до філософської антропології як метаантропології. 5-е вид., перероб. і доп. Київ: КНТ, 2017. 396 с.
6. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва: АСТ; Полиграфиздат, 2010. 588 с.
7. Тойнби А. Постигание истории. Москва: Айрис-Пресс, 2010. 640 с.
8. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Євроатлантичний вектор України: реальні перспективи та безпеки *Вісник НАН України*. 2019. № 6. С. 45–52.
9. Корунов С. Инновационный путь развития и мобилизация — это два пути, которые кардинально противоречат друг другу. *Свободный мир*. URL: <http://www.liberty.ru/groups/experts/Innovacionnyj-tip-razvitiya-i-mobilizaciya-eto-dva-puti-kotorye-kardinal-no-protivorechat-drug-drugu>.

Розділ 1. Західна цивілізація і Україна

10. Рафальський О.О., Самчук З.Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
11. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. *Дзеркало тижня*. 2017. № 28 (324). С. 4.
12. Народний суверенітет. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т. 4. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2002. 720 с.
13. Рифкин Дж. Третья промышленная революция. Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом. Москва: Альпина нон-фикшн, 2016. 410 с.
14. Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: Эксмо, 2016. 208 с.
15. Державний суверенітет України. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. Т. 2 / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1999. 744 с.
16. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / Редкол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. С. 135–195.
17. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Київ: Наш Формат, 2016. 472 с.
18. Khamitov N. Self-reliantization of personalitty as a goal of a civilizational project of Ukraine. *Особистість, Стать, Сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії (підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. праць. Київ: Інтерсервіс, 2017. С. 7–27.
19. Шерр Д. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. Королевский ин-т международных отношений Chatham House, Центр Разумкова. Київ: Заповіт, 2013. 152 с.
20. Апель К.О. Обґрунтування етики відповідальності: Пер. з нім. Ситниченко Л. *Першоджерела комунікативної філософії*. Київ: Либідь, 1996. С. 46–60.
21. Савицька Л.І., Савицький В.І. Суспільний ідеал: суть та класифікація. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2010. № 2 (6). С. 65–72.
22. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме. *Проблема человека в западной философии*. Москва: Прогресс, 1988. С. 314–356.
23. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм — это гуманизм. *Сумерки богов*. Москва: Политиздат, 1989. С. 319–344.

Розділ 2

ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ: СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

2.1. Геополітичні вектори суспільної свідомості

Зовнішня політика держави насамперед має відповідати загальнонаціональній меті. Взаємозв'язок цієї мети і геополітичних орієнтацій громадян дуже складний. Геополітичні, або зовнішньополітичні, орієнтири формуються у сфері суспільної свідомості. Вони є досить рухомими і відображають глибинні соціокультурні процеси у певні історичні періоди, а значна частина — поточну ситуацію в країні й світі. Актуалізовані елементи суспільної свідомості щодо місця країни у системі міжнародних відносин, її майбутнього у світовому порядку насамперед проявляються в громадській думці.

Громадська думка є складним феноменом суспільної свідомості, й насамперед ставленням різних соціальних груп до подій, явищ і процесів. На відміну від спеціалізованих форм суспільної свідомості — філософії, релігії, політики, моралі, мистецтва тощо — громадська думка є формою масової свідомості. Вона проявляється у різноманітних буденних уявленнях — стереотипах, міфах, оцінках, настроях, що панують на даний час у суспільстві.

У сучасних суспільствах політичні еліти цілеспрямовано впливають на формування громадської думки. Тому остання є не продуктом хаотичних думок, які склалися внаслідок випадкової взаємодії громадян, а результатом дії багатьох суспільних чинників — як випадкових, так і організованих. Проте громадська думка дедалі більше стає цілеспрямовано створеним продуктом, над яким працюють чисельні соціальні інститути — державні й недержавні, внутрішні й зовнішні, наукові та медійні тощо. Ті соціальні об'єднання, які мають необхідний ресурс і засоби, намагаються вкласти в зміст громадської думки такий контент, який би врешті відображав саме їхні інтереси — економічні, політичні, соціальні, культурно-духовні.

У громадській думці слід виділити щонайменше три типи уявлень. По-перше, уявлення політичних еліт (за якими нерідко стоять олігархічні групи), які подаються суспільству в привабливій формі, з професійно опрацьованими аргументами та доказами.

По-друге, уявлення експертних спільнот, що більш-менш об'єктивно відображають ситуацію в суспільстві. Від рівня професіоналізму експертної

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

спільноти, її громадянської гідності й відповідальності залежить, наскільки повно і на якому рівні компетентності представлені зовнішньополітичні проблеми у відкритому суспільному дискурсі. Під професіоналізмом експертного співтовариства розуміють широту мислення, глибину спеціальних знань, ерудованість. Крім того, це політична і моральна атмосфера у суспільстві, яка сприяє висловленню найгостріших думок без негативних наслідків для учасників експертних дискусій. Брак хоча б однієї з названих характеристик і умов може звести нанівець значущість решти. Скажімо, якщо навіть низка диспутантів готові викласти найбільш вагомні аргументи, що відображають глибинні й довгострокові інтереси країни у сфері зовнішньої політики, але вони перестраховуються, що можуть бути звинувачені малокомпетентними учасниками у непатріотизмі, «зраді», то зрозуміло, яким буде ефект таких обговорень.

По-третє, уявлення широких мас, що базуються на їх буденному досвіді під впливом способів і стилів життя, всієї державної і недержавної системи впливу на людину (система освітніх інститутів, засоби масової комунікації, осередки громадянського суспільства, релігійні організації тощо). Хоча врешті ці потоки суспільної думки «змішуються» в один конгломерат, який і називають громадською думкою.

Ставлення громадян України до вступу до ЄС

Результати дослідження ставлення громадян України до вступу в ЄС показали, що більшість населення ставиться скоріше позитивно до цієї ідеї – 59% (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Ставлення населення до вступу України до Європейського Союзу

	% тих, хто відповів
Скоріше позитивно	58,8
Скоріше негативно	20,3
Важко сказати	21,0

Варто згадати, як формувалася й еволюціонувала громадська думка з даного питання. Зрозуміло, що до 1991 р. теми вступу до ЄС взагалі не існувало в суспільній свідомості. Актуалізувалася вона наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років, коли правляча еліта вела пошук геополітичних орієнтирів для країни. У цей період набули поширення формулювання «Україна – не Росія», «багатовекторність зовнішньої політики», «підтримка дружніх відносин як із західними країнами, так і з Росією», «нейтральний, позаблоковий статус держави». В громадській думці на той час вже склалось уявлення, що в країнах Європейського Союзу високий рівень життя, забезпе-

2.1. Геополітичні вектори суспільної свідомості

чуються соціальні стандарти, дотримуються права і свободи людини, громадянське суспільство і ЗМІ контролюють владу. Вже в 2000 р., коли в соціологічному моніторингу вперше було поставлено запитання щодо вступу України до ЄС, переважно позитивно ставилися до такого кроку 56% опитаних. У наступні роки цей показник зменшився на 10-12%. Але справа навіть не у коливаннях громадської думки щодо цього питання, а в тому, що в згаданий період більше половини громадян одночасно позитивно ставилися до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі, третина населення не мала чіткої думки з цього питання.

Подальші зміни в суспільному житті, а також міжнародні події, особливо після 2014 р., помітно вплинули на трансформацію громадської думки щодо зовнішньополітичних орієнтирів розвитку. Тут слід звернути увагу насамперед на різке зменшення частки громадян, що підтримували східний вектор розвитку — розширення зв'язків з країнами СНД, зміцнення східнослов'янського блоку держав, вступ до Євразійського економічного союзу. В 2019 р. до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі негативно ставилися 61% респондентів, позитивно — лише 23%. Ідею об'єднання України і Росії в економічний союз (з вільним пересуванням товарів, робочої сили та капіталів) нині підтримують лише 11% опитаних, а 50,5% вважають, що взаємовідносини між Україною і РФ мають бути такими, як з іншими сусідніми державами — з візами та митницями на кордоні. Ще 30% опитаних хотіли б, аби взаємовідносини були, як між дружніми державами — без віз і митниць (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Якими хотіли б бачити відносини України і Росії громадяни України

	% тих, хто відповів
Вони мають бути такими, як між сусідніми державами — з візами та митницями на кордоні	50,5
Вони мають бути такими, як між дружніми державами — без віз та митниць на кордоні	30,0
Україна і Росія мають об'єднатися в економічний союз — з вільним пересуванням товарів, робочої сили та капіталів	11,0
Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу	1,7
Важко відповісти	6,8

Такі оцінки українсько-російських відносин можна пояснити насамперед негативним ставленням та недовірою до державної політики РФ і її керівників. 59% респондентів вважають, що політика РФ щодо України є повністю корисливою: інтереси України не враховуються, ще 17% припускають, що враховуються частково. І лише 6% опитаних вважають, що Росія

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

проводить партнерську політику щодо України, коли враховується більшість інтересів останньої. Тобто нині громадська думка фіксує глибоку кризу у взаємовідносинах між Україною і Росією.

На цьому тлі ставлення українських громадян до Європейського Союзу виглядає дуже оптимістичним. Уявлення населення про життя в країнах ЄС значною мірою ідеалізовані. На тлі чисельних проблем в Україні образ ЄС у значної частини громадян постає як певний ідеальний тип, досконале суспільство, як певна мета, взірець, за яким можна побудувати мирне, комфортне, справедливе суспільство, де влада і громадяни дотримуються законів, немає корупції, де існує високий соціальний захист.

Романтично-позитивні настрої значної частини населення щодо вступу до ЄС у попередні півтора десятиліття «підігрівалися» політичними партіями, ЗМІ, підтримувалися в системі шкільної і вузівської освіти, на різноманітних круглих столах, семінарах, курсах, що фінансувалися через різноманітні гранти зацікавленими фондами і міжнародними організаціями. В результаті у суспільстві поступово склалася думка, що взаємовідносини між Україною і ЄС будуватимуться на взаємовигідній основі, що інститути ЄС безкорисливо допоможуть зробити Україну схожою на європейські країни.

Заради вступу до ЄС українські громадяни готові йти на референдум. На запитання *«Якщо в Україні буде проводитися референдум щодо вступу до Європейського Союзу (ЄС), то братимете Ви в ньому участь чи ні?»* 67,5% респондентів відповіли ствердно. Не брали б участі у референдумі лише 20% опитаних. У цій відповіді насамперед відображена громадянська відповідальність українців. Серед цих активних співвітчизників переважають прихильники вступу до ЄС. На запитання *«Якщо Ви збираєтеся брати участь у такому референдумі, то як Ви проголосуєте?»* 74% відповіли «за вступ до ЄС», а 19% — «проти вступу до ЄС». Таким чином, на перший погляд, вже сформована позитивна громадська думка щодо вступу України до європейського співтовариства.

Що ж приваблює людей у цьому союзі? В контексті вибору зовнішніх орієнтирів респондентам було запропоновано оцінити пріоритет співробітництва України з Європейським Союзом. 31% опитаних вважають, що воно має стратегічний характер і пріоритет. Значна частина громадян вважають, що тісна співпраця з ЄС позитивно впливає на економічний стан нашої країни. На запитання *«Як, на Вашу думку, зближення України з ЄС впливає на українську економіку?»* 19% респондентів відповіли «цілком позитивно», а ще 33% — «скоріше позитивно». Тобто більше половини дорослого населення вбачає у зближенні України з ЄС позитивний вплив. На запитання *«Що, на Вашу думку, дає українській економіці зближення України з ЄС?»* 37% громадян відповіли «переважно відкриває нові перспективи і можливості».

Найбільш позитивно громадяни оцінюють наслідки зближення з ЄС в останні п'ять років: отримання Україною безвізового режиму з країнами

2.1. Геополітичні вектори суспільної свідомості

Європейського Союзу (позитивно — 55% опитаних, негативно — лише 8%). Спрощений порядок перетину кордону з країнами шенгенської зони для більшості людей зрозумілий і прийнятний. Адже за два роки дії безвізу 14% співвітчизників безперешкодно перетнули кордони країн шенгенської зони, подорожуючи, ще 10% із них побували в гостях у родичів і друзів, а 8% шукали можливості працевлаштуватися. Щоправда, 71% українських громадян не скористалися цією можливістю.

Переважає більшість громадян слабо уявляють, за яких економічних, фінансових, соціальних, екологічних умов можна увійти до цього об'єднання, яким критеріям має відповідати держава, що претендує на вступ до ЄС. Адже з такими ж романтичними настроями і мінімальною змістовною інформацією про сам документ люди хотіли підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом. З точки зору психології, це можна пояснити: люди втомилися від нестабільності, невизначеності, падіння життєвого рівня, втрати роботи, непередбачуваного майбутнього своїх дітей. Їм хочеться знайти вихід із кризи, бідності, хаосу вже сьогодні. Проте вони не звикли покладатися на власні зусилля, розбиратись у складних політичних питаннях, а розраховують на керманців. Про це свідчить рівень обізнаності щодо змісту Угоди про асоціацію України з ЄС. На запитання *«Наскільки Ви ознайомлені з положеннями Угоди щодо асоціації України з ЄС?»* лише 4% опитаних відповіли, що добре ознайомлені, ще 13% — ознайомлені з основними положеннями, 30% — лише з окремими положеннями. Ці відповіді свідчать про наявність більш-менш змістовних уявлень про Угоду лише у кожного п'ятого опитаного. Адже окремі тези цілісного уявлення про документ не дають. 45% опитаних практично нічого про нього не знають, а ще 7,5% не змогли дати відповіді на це питання.

За більш уважного розгляду того, як українські громадяни ставляться до ідеї вступу країни до ЄС, виявляється достатньо широкий діапазон думок — від оптимістично-піднесених до однозначно негативних. Їх позиції при цьому ґрунтуються скоріше на власному буденному досвіді, ніж на глибокому знанні міжнародних договорів, укладених Україною. Люди вбачають у поступі країни до Європейського Союзу не тільки переваги, а й ризики, висловлюють різноманітні сумніви та застереження.

У співпраці України з ЄС 43% населення вбачають ситуативний пріоритет — «інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються», 14% — що «співробітництво необхідно скорочувати».

Значна частина українських громадян не хотіла б відвертого зовнішнього впливу на внутрішньополітичне життя з будь-якого боку. Вони розуміють, що, взаємодіючи у зовнішній політиці з іншими державами і союзами, необхідно тримати таку дистанцію, яка б забезпечувала державний суверенітет. Громадяни негативно ставляться до втручання у життя держави і суспільства насамперед з боку Російської Федерації. На прохання оцінити, як би вони поставилися до можливого впливу Росії на внутрішньополітич-

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

не життя України, 70% опитаних заявили, що негативно. На це ж питання щодо Європейського Союзу 38% респондентів відповіли, що наслідки такого впливу можуть бути як позитивними, так і негативними, ще 30% однозначно заявили, що до цього ставляться негативно, позаяк це є руйнівним для України, і лише 23% оцінюють такий вплив позитивно, позаяк він піде Україні на користь.

Громадяни розуміють, що зближення з ЄС навіть в економічній площині не таке однозначне. 38% респондентів вважають, що воно «настільки ж відкриває нові перспективи і можливості, як і привносить нові загрози», а 13% — що воно «переважно привносить нові загрози». Реалізація положень Угоди про асоціацію України з ЄС в останні роки показала, що обсяг вигод для нашої держави досить обмежений. Наприклад, квоти на постачання товарів з України в ЄС вичерпуються вже в першому кварталі кожного поточного року. Подібні явища спричиняють те, що громадяни починають реалістичніше оцінювати переваги зближення з ЄС.

47% опитаних вважають, що політика ЄС щодо України «частково корислива: інтереси України враховуються частково», 24% — «повністю корислива: інтереси України не враховуються». Лише 16% вважають цю політику «партнерською: враховується більшість інтересів України».

Ці відповіді показують, як громадяни сприймають вплив ЄС на Україну на опосередкованому, узагальненому рівні уявлень, який не зачіпає людину безпосередньо. А як громадяни відчувають на собі вплив зближення країни з ЄС? 37% опитаних відповіли, що цілком позитивно і скоріше позитивно, проте відносна більшість опитаних, 46%, жодного впливу на себе і свою родину від зближення з ЄС не відчула (рис. 1).

Тобто громадяни України більш реалістично і тверезо починають сприймати взаємовідносини між Україною і ЄС та перспективи вступу до Європейського Союзу. Вони є свідками й учасниками процесу, коли після підписання Угоди про асоціацію України з ЄС у країні розпочалися передбачені зміни, і переконалися, що практика суспільного життя до і після підписання Угоди мало в чому відрізняється. У деяких сферах ситуація навіть погіршилася: знизився життєвий рівень населення, ще більше розквітла корупція, нічого не змінилося у діяльності судів і прокуратури, майже зруйнована сфера охорони здоров'я тощо. Виходячи з реальної ситуації в країні в останні п'ять років, громадяни досить обережно висловлюються щодо конкретних термінів вступу України в ЄС. Відповіді на питання *«Після підписання Угоди про асоціацію України з ЄС у країні відбуваються зміни, передбачені цією Угодою. На Вашу думку, як ці зміни вплинуть на перспективу вступу України до ЄС?»* помітно диференційовані. Найбільших оптимістів, які відповіли «зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС протягом 5 років», — 21,5%, 24% вважають, що зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС не раніше, ніж за 6–10 років. Дуже обережні респонденти, 19%, відповіли, що

2.1. Геополітичні вектори суспільної свідомості

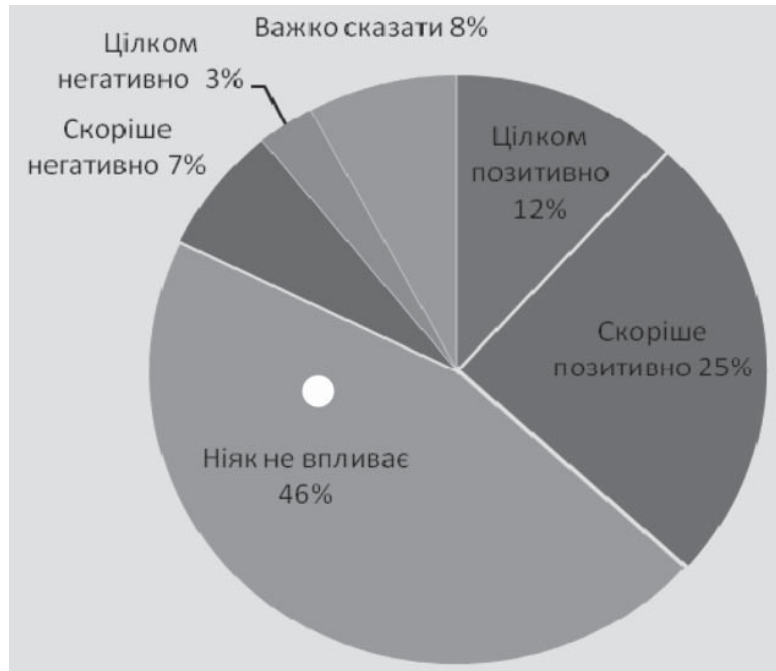

Рис. 1. Вплив зближення України з Європейським Союзом на життя респондентів та їхніх сімей

«зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС більш як через 10 років». Отже, близько 46% опитаних вважають, що за нинішніх темпів змін Україна може потрапити до ЄС у строки від 5 до 10 років. 18% людей налаштовані песимістично: «Україна взагалі не має перспектив вступу до ЄС», а 17,5% не змогли дати відповідь з даного питання.

Ставлення громадян до вступу України до НАТО

Таке ставлення помітно відрізняється від думки щодо вступу до ЄС. По-перше, хоча прихильників вступу до НАТО в українському суспільстві досить багато — 46,5%, проте їх менше половини і на 13% менше, ніж прихильників вступу до ЄС (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Ставлення населення до вступу України до НАТО

	% тих, хто відповів
Скоріше позитивно	46,5
Скоріше негативно	28,5
Важко сказати	25,0

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

По-друге, значно помітніший контраст між регіонами країни щодо ідеї вступу до НАТО. Якщо в західному регіоні 66% опитаних висловилися на підтримку вступу, то на Донбасі – лише 13%. Це два регіони, населення яких найбільш різко відрізняється за своїми геополітичними орієнтаціями. А між ними – центральний регіон, де 53% населення підтримують вступ до Північноатлантичного альянсу, 34% – східний регіон, 27% – південний регіон. Відповідно і серед тих респондентів, хто виступають проти вступу України до НАТО, крайні позиції займають представники західного регіону і Донбасу – 9% і 71% відповідно. Тобто розриви у показниках між регіонами сягають декількох десятків відсотків.

Якщо розглядати інші аспекти співпраці України з НАТО, то найбільше прихильників у такої форми взаємодії, як військове співробітництво. Останнє вважають необхідним 50% опитаних, 26% заявили, що співробітництво з НАТО не можна допускати, а 24% не визначилися з даного питання.

Суперечливість думок з цієї вкрай важливої геополітичної проблеми існує не тільки між групами суспільства, а й навіть у свідомості одних і тих же людей. Тому, по-перше, продовжимо розгляд суперечностей між різними соціальними групами у ставленні до вступу України до НАТО, по-друге, поглянемо і на таке явище, як суперечності у думках окремих людей у ставленні до цієї проблеми.

Крім різниці у ставленні до проблеми між регіонами, існують відмінності між суспільними групами. Так, помітні розбіжності між віковими групами. Якщо серед молоді до 30 років негативно налаштованих на вступ 12%, то серед людей середнього віку – 23%, а серед людей старших за 55 років – 33%. Водночас серед молоді до 29 років позитивно налаштовані на вступ 53%, серед людей середнього віку – 48%, серед старших людей – 32%. Молодь є єдиною віковою групою, в якій більшість становлять прихильники вступу до НАТО.

Помітні відмінності у ставленні до вступу і серед освітніх груп. Більше половини населення з вищою і неповною вищою освітою (53%) позитивно ставляться до такого кроку, серед людей з неповною і повною середньою освітою позитивно налаштована на вступ лише третина (32%).

Певна частина громадян вбачає у військовому співробітництві та вступі країни до НАТО одну із найбільших загроз для себе особисто і родини. Хоча серед інших серйозних загроз, які постали перед українським суспільством, небезпеки, пов'язані з НАТО, знаходяться далеко не на перших місцях у їхній свідомості. На першому місці – зростання цін (63%), невиплата зарплат, пенсій (36,5%), зменшення зарплат (28%), війна на Донбасі (26%), зростання злочинності (25,5%) тощо. Розташування військових баз і ракетно-ядерної зброї НАТО в Україні назвали найбільшою загрозою лише 11%.

У значної частини українських громадян немає ясності в питаннях зовнішньої політики, війни і миру, приєднання до військових союзів і органі-

2.1. Геополітичні вектори суспільної свідомості

заций. Їм хотілося би жити у мирній і заможній країні. Тому значна частина з них готова підтримати нейтральний, позаблоковий статус України (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Ставлення громадян до закріплення в Конституції і законах України нейтрального, позаблокового статусу країни

	% тих, хто відповів
Цілком позитивно	16,4
Переважно позитивно	25,2
Переважно негативно	17,3
Цілком негативно	11,4
Важко сказати	29,7

Як свідчать дані таблиці, населення країни з питання позаблокового статусу розділилося на три великі групи, у двох з яких існують прямо протилежні геополітичні орієнтири.

Заплутаність, суперечливість сприйняття питань зовнішньої політики приводять до амбівалентності в свідомості людей. Навіть зафіксовано таке явище, коли одні й ті ж люди підтримують нейтральний, позаблоковий статус України і одночасно підтримують вступ країни до НАТО. Серед тих, хто схвалює вступ до НАТО, 12% цілком позитивно ставляться до нейтрального, позаблокового статусу країни, а ще 20% – переважно позитивно. Тобто 32% опитаних одночасно хотіли б, щоб Україна вступила до НАТО і мала нейтральний, позаблоковий статус.

В останні два десятиліття серед переважної частини українських політичних еліт склався консенсус щодо вступу до ЄС і НАТО. Що ж стосується населення країни в цілому, то тут такої узгодженості немає. Зважаючи на роль політичного істеблішменту в суспільному житті, можна передбачати, що протягом певного часу еліта використає всі можливості й засоби впливу на громадську думку (як це було в країнах Центральної Європи) і зможе сформувати у суспільстві достатньо потужну більшість, прихильну до вступу до цих організацій. Лобістами у цьому русі є декілька суспільних груп, які мають найбільший вплив на зближення України з ЄС. Про це свідчать відповіді респондентів на запитання «Населення країни по-різному ставиться до руху в бік ЄС. Незважаючи на Ваше особисте ставлення до цього процесу, оцініть, будь-ласка, чий вплив на наближення країни до європейських стандартів є найбільш помітним?». Із запропонованих 11 суспільних груп опитані виділили чотири найбільш впливові: дипломати, представники України у міжнародних організаціях – 34%, керівники найвищих органів влади – 32%, люди, які мають досвід праці/навчання в країнах Європи – 26%,

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

молодіжні лідери – 20%. Вони стоять попереду таких груп, як політичні лідери, підприємці, волонтери, вчителі, викладачі тощо.

При цьому серед населення необхідно розрізняти прихильників вступу до ЄС і до НАТО. Це люди з різною мотивацією, регіональною локацією в Україні, а також різного віку. Проте, якщо враховувати загалом цей прозахідний суспільний тренд, можна прогнозувати, що вже в недалекому майбутньому в суспільстві складеться вагома більшість не лише тих громадян, що позитивно ставляться до вступу до ЄС, а й тих, хто хотів би, щоб країна вступила до НАТО.

Таке прямолінійне бачення майбутнього зовнішньополітичного курсу країни є, хоча й кон'юктурно прийнятним, проте в науковому плані занадто спрощеним. До того ж слід додати, що в суспільних прогнозах неприпустима логіка простої екстраполяції – продовження обмежених у часі трендів на великі історичні відрізки, або, як писав І. Франко, «просто-лінійне доктринерство» [1]. У суспільстві діють більш складні процеси взаємодії, що розгортаються як мільйони можливостей, несподіваних подій, непередбачуваних успіхів і провалів, перемог і криз, досягнень і катаклізмів. Як писав класик, «є безліч сил, які перехрещуються, незліченна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча – історична подія» [2].

Отже, аналіз геополітичних векторів громадської думки показав, що в українському суспільстві вона виразно суперечлива. Тому до реалізації таких складних геополітичних проблем, як вибір зовнішньополітичних орієнтирів руху держави, не можна підходити легковажно. Якщо говорити про вибір стратегії зовнішньої політики України, то необхідно враховувати також декілька внутрішніх факторів, які можуть стати перешкодою на цьому шляху. По-перше, українське суспільство дуже складне й суперечливе в регіональному, культурному, мовному, релігійному, історичному планах. Кожна із названих сфер може стати серйозним бар'єром на шляху до вирішення даного питання. По-друге, якби навіть ідея вступу до ЄС і НАТО сприймалася в суспільстві однозначно позитивно, то на шляху до її реалізації могли б виникнути серйозні проблеми. Адже одна справа заявляти про свої прагнення, інша – реальна поведінка. Остання багато в чому зумовлена глибинними духовно-культурними основами (традиції, культурні цінності, різноманітні стереотипи суспільної свідомості, міфи, ілюзії, забобони тощо). Може виявитися, що елементи української соціокультурної сфери не тільки не співпадають з традиціями, цінностями і міфами країн ЄС, а й несумісні з ними. Потрібен кваліфікований аналіз, щоб побачити перешкоди, бар'єри на шляху до євроатлантичної спільноти. Необхідно заздалегідь аналізувати вірогідні конфлікти цінностей, ментальну несумісність тощо. Без врахування цих чинників будь-які геополітичні проекти залишаться утопіями і фантазіями.

2.1. Геополітичні вектори суспільної свідомості

Вибудовуючи довгострокову зовнішньополітичну стратегію, слід враховувати всі основні чинники, які впливатимуть на майбутній розвиток подій. На одному з перших місць серед них — процес вступу до будь-якого союзу має дві сторони. З одного боку, це наші внутрішньополітичні наміри, рівень готовності економіки, права, політичного устрою, соціальної сфери до вступу, а з іншого — бажання і готовність інших членів союзу приймати нас. Скажімо, Туреччина зробила перший крок на шляху до вступу до ЄС ще в 1963 р., уклавши Угоду про асоціацію із цим об'єднанням. Однак досі вона не стала членом ЄС, тоді як ціла низка центральноєвропейських і пострадянських країн стали його повноправними членами. Проблема небажання як окремих країн, так очільників об'єднання приймати Україну до ЄС залишається актуальною. Зокрема, президент Єврокомісії в 2014–2019 рр. Жан-Клод Юнкер, виступаючи на початку березня 2016 р. в Гаазі, щоб заспокоїти парламентарів і громадську думку в Нідерландах (країни, де ратифікація Угоди України про асоціацію з ЄС багатьма громадянами цієї країни сприймалась як перший крок до членства в союзі), досить жорстко заявив: «Україна точно не зможе стати членом ЄС в найближчі 20–25 років, як і вступити до НАТО» [3].

І коли говорять, у тому числі експерти, що Україна зможе потрапити до ЄС, скажімо, через 15 років, то при цьому за умовчанням припускається, що ЄС і через півтора десятиліття за складом країн, економічною і фінансовою структурою, правовою системою тощо буде незмінним, як і сьогодні. Проте це дуже небезпечна ілюзія. Адже ЄС є утворенням, яке за рівнем нестабільності й невизначеності щодо майбутнього є одним із найбільш непередбачуваних міжнародних об'єднань. Саме вже сьогодні в ньому відбуваються зміни у кількості учасників, кардинальні зсуви в структурі, змінюється ставлення до участі в Союзі населення різних країн. Ці процеси дають підстави аналітикам, впливовим особам у міжнародній політиці, наприклад Дж. Соросу [4], робити висновки про незворотний процес розпаду ЄС. На це вказують багато інших політиків і експертів [5]. В останні роки це міждержавне об'єднання потрясли масова міграція та брекзит. Для ЄС існує багато інших викликів, зокрема питання утворення самостійних збройних сил, сепаратизму в окремих країнах тощо. Це не означає, що ЄС вже тріщить і занепадає. Але його внутрішні проблеми є настільки серйозними, що не зважати на них для тих, хто має наміри вступу до цього союзу, було б необачно.

Дещо інша ситуація з НАТО. Генсек НАТО Йєнс Столтенберг, коментуючи під час візиту в Україну наприкінці жовтня 2019 р. можливе членство України у Альянсі, нагадав, що у 2008 році на саміті в Бухаресті було ухвалене рішення, що Україна у майбутньому стане членом Альянсу. За його словами, це рішення, яке підтримали тоді усі члени блоку, залишається актуальним. «Двері НАТО відкриті. Ми весь час про це говоримо протягом останніх двох років», — додав генеральний секретар НАТО. Він також заува-

жив, що ніхто із зовнішніх гравців, зокрема Росія, не може втручатись у рішення щодо членства, яке повинна ухвалити Україна. «Немає жодних юридичних і реальних підстав, щоб Росія втручалась у цей процес», – відзначив Генсек Альянсу [6]. Водночас серед членів Альянсу є чимало розбіжностей в оцінках сучасного стану цієї міжнародної організації, шляхів вирішення важливих світових проблем та розвитку відносин з окремими країнами [7], що об'єктивно ускладнює євроатлантичну інтеграцію України та залишає відкритим питання щодо орієнтовних строків її приєднання до Альянсу.

2.2. Динаміка ставлення населення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО

Україна в пошуках свого місця в глобальному світі

З перших років проголошення незалежності Україна розпочала пошук своєї «ніші» у глобальній системі координат у межах багатовекторної дипломатії, покладеної в основу її зовнішньополітичної діяльності. Остання була спрямована на входження країни у планетарний геополітичний і гео економічний простір на правах « нової глобальної держави ». Для цього були вагомі підстави, оскільки Україна була тоді розвинутою індустріальною і аграрною державою в глобальному вимірі. За визнанням Центрального розвідувального управління США, « після Росії Українська республіка була самим важливим економічним компонентом колишнього СРСР, виробляючи приблизно в чотири рази більше продукції, ніж республіка, що займала наступне місце. Її родючий чорнозем виробляв понад чверть радянської сільськогосподарської продукції, її ферми забезпечували суттєвою кількістю м'яса, молока, зерна та овочів інші республіки. Також її важка промисловість постачала унікальне обладнання... і сировину на промислові й видобувні комплекси... в інші області колишнього СРСР » [8].

Усе це давало вагомі підстави для успішного втілення в життя реформаторських та інтеграційних проектів української політичної еліти, але вони не досягли успіху внаслідок значного погіршення економічної ситуації в країні. Колапс національної економіки в 1990-і роки перетворив Україну на олігархічну напівпериферійну середню державу, що значно ускладнило пошук нею свого місця у міжнародному розподілі праці й глобальній економіці. Однією із головних причин цього стало вивезення з України з 1991 по 2001 р. понад 40 млрд доларів національного капіталу в результаті тотальної доларизації, надмірної лібералізації і тінізації української економіки [9]. Брак коштів для вирішення нагальних про-

2.2. Динаміка ставлення населення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО

блем спонукав «реформаторів» взяти курс на розвиток співробітництва з Міжнародним валютним фондом (МВФ) і Світовим банком (СБ), що поклало початок зростанню зовнішньої заборгованості України. Відтак «наша країна накинула на себе доларовий зашморг, який ніколи не дасть їй можливості стати незалежною і багатою» [10].

Шокова терапія і реформи української економіки під егідою МВФ і СБ призвели до встановлення контролю олігархічних кланів як в економічній, так і в політичній сферах України, до витіснення більшості її населення за межу бідності. Як зазначає В. Малинкович (колишній радник Президента України Леоніда Кучми), «злидні мільйонів людей різко контрастували з безсоромною розкішшю нуворишів, що створювало постійну напругу в суспільстві... Щоб не довести справу до катастрофи, керівники країни з перших же днів існування української держави мали шукати зовнішніх спонсорів – як в Росії, так і на Заході. Допомогу цю їм вдалося одержати, і вона суттєво допомогла Україні вижити. Але при цьому українська держава, одержавши формальну незалежність, зразу потрапила в реальну залежність від інших держав і міжнародних організацій, причому спонсори України один з одним, як правило, конфліктували» [11].

На зламі століть багатовекторна дипломатія України практично трансформувалася в двохвекторну політику: один вектор був спрямований на підтримку вигідних економічних відносин з Росією та іншими країнами СНД, другий – на розвиток і розширення співробітництва з Європейським Союзом. Але посилення конфронтації між Російською Федерацією і Заходом не дало змоги Україні й далі «сидіти на двох стільцях» і зумовило зовнішньополітичну орієнтацію на ЄС і США. Це було закономірним наслідком інтенсивного впливу західноєвропейських та американських державних структур на керманичів України.

Для вирівнювання і підвищення рівня сприйняття населенням України курсу на європейську інтеграцію значно активізувалася популяризація європейських цінностей і формування прозахідних настроїв в українському суспільстві. Це сприяло формуванню позитивної динаміки ставлення населення України до європейської і євроатлантичної інтеграції.

Динаміка ставлення населення України до вступу країни до ЄС

Курс на вступ України до ЄС мав досить високий рівень підтримки серед населення України протягом всього періоду соціологічних спостережень. У 2000 р. скоріше позитивно до реалізації даного проекту ставилася більшість населення – 56%, приблизно така ж частка громадян (59%) відда-

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

ла йому перевагу і в 2019 р. Варто відзначити, що за період з 2000 по 2019 р. частка респондентів, котрі скоріше негативно оцінюють цей вектор інтеграції України, збільшилась вдвічі (з 10 до 20%). Це збільшення відбулося насамперед за рахунок зменшення частки тих громадян, котрим було важко визначитися з відповіддю на дане питання, з 34% до 21% за означений період (рис. 2).

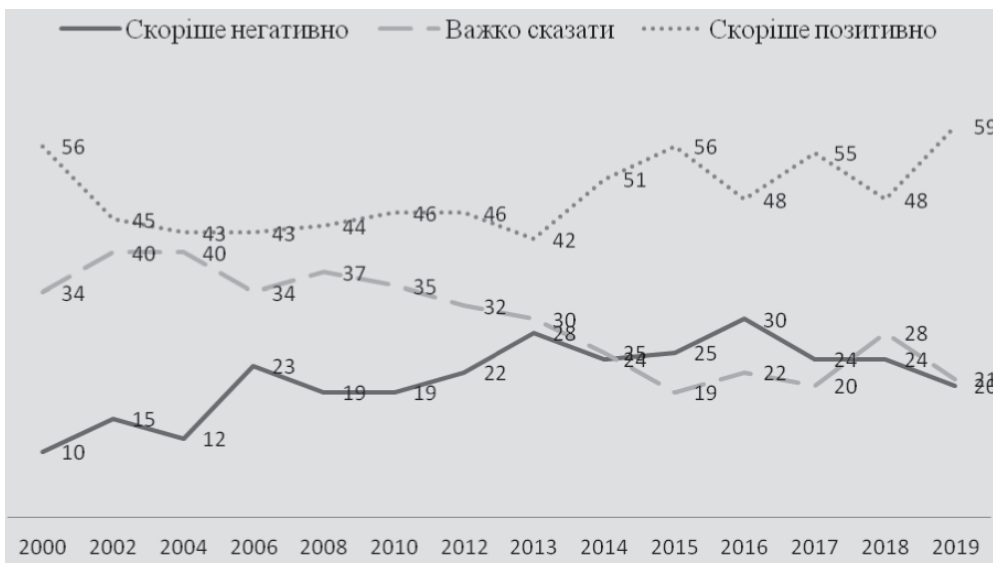

Рис. 2. Динаміка ставлення населення України до вступу до ЄС (2000–2019 рр.)

Аналіз динаміки ставлення населення до вступу країни до ЄС показує, що в певні періоди відбувалися піднесення та падіння позитивного ставлення громадян України до даного вибору. Зокрема, слід відзначити період 2004–2006 рр., коли частка тих респондентів, котрі скоріше негативно ставилися до вступу України до ЄС, збільшилася з 12% до 23%. Найбільша частка противників євроінтеграції була зафіксована в 2013 і 2016 роках, коли вона сягнула відповідно 28% і 30%.

Саме в 2013 р. зафіксована найменша частка респондентів, котрі віддавали перевагу євроінтеграційному вектору (42%). Суттєве збільшення прихильників вступу до ЄС за останній рік (з 48% до 59%) можна пояснити високими очікуваннями громадян на позитивні зміни з приходом до керівництва країною молодих політиків на чолі з В. Зеленським. Створений ними образ «нової команди» без негативного політичного бекграунду, який виразно відрізняється від попередників, став своєрідним імпульсом піднесення позитивних очікувань населення, в тому числі щодо євроінтеграції.

2.2. Динаміка ставлення населення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО

Аналіз багаторічних соціологічних спостережень виявив наявність кореляційних зв'язків між геополітичними вподобаннями респондентів та їх віком, регіоном проживання, освітою, етнічним походженням та рідною мовою. Так, більшість (66%) молоді, 18–29 років, віддає перевагу європейському вектору (табл. 2.5). Серед людей старшої вікової групи (56 років і старше) частка прихильників євроінтеграції помітно менша (52%).

Якщо порівнювати респондентів, що на момент останнього опитування належали до старшої вікової групи, з цією ж віковою категорією 2000 р., то слід відзначити, що ця група має більш чітко сформовані інтеграційні вподобання. Суттєво зменшилася частка тих респондентів, котрі не визначилися з відповіддю на дане питання (з 41% до 24%). Відповідно зросли частки противників (з 15% до 24%) та прихильників (з 44% до 52%) євроінтеграції України.

Таблиця 2.5

Динаміка ставлення до вступу до ЄС респондентів різних вікових груп (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?	2000 р.		2019 р.	
	Молодь (до 30 років)	Старший вік (55+)	Молодь (18–29)	Старший вік (56+)
Скоріше позитивно	65	44	66	52
Скоріше негативно	6	15	14	24
Важко сказати	29	41	20	24

Молодь була і залишилася віковою групою, підтримка якої курсу на євроінтеграцію була найвищою (65% у 2000 р. та 66% – 2019 р.). Дещо зменшилася в даній віковій групі частка тих, кому було важко дати відповідь на це питання (з 29% до 20%), та зросла частка противників цього вибору (з 6% до 14%).

Найбільше прихильників вступу України до ЄС проживають у західному регіоні (78%), найменше – південному (42%). Причому, якщо за період соціологічних спостережень на Заході та в Центрі України, як свідчить табл. 2.6, частка прихильників вступу до ЄС зростала (на 13% на Заході та на 7% в Центрі), то серед мешканців Півдня та Сходу вона, навпаки, знижувалася (з 50% до 42% на Півдні та з 51% до 41% на Сході країни). Найбільше зростання частки противників євроінтеграції за період 2000–2019 рр. відбулося за рахунок жителів Півдня (їх частка збільшилася з 11% до 34%) та Сходу України (з 14% до 36%).

Таблиця 2.6

Динаміка ставлення мешканців різних регіонів
до вступу України до ЄС (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до ЄС?	Захід		Центр		Південь		Схід		Всього	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	65	78	58	65	50	42	51	41	56	59
Скоріше негативно	5	8	7	13	11	34	14	36	10	20
Важко сказати	30	14	35	22	39	24	35	23	34	21

Найбільше прихильників курсу на євроінтеграцію України нині спостерігається також серед людей з вищою освітою (66%), найменше – з початковою або неповною середньою освітою (45%). Тенденція зростання позитивного ставлення до євроінтеграції з підвищенням освітнього рівня респондентів спостерігалась і в 2000 р. Однак частка прихильників євроінтеграції серед респондентів з вищою освітою дещо зменшилася (з 73% до 66%). Найбільш помітне зменшення частки прихильників євроінтеграції спостерігається серед респондентів із середньою загальною освітою (з 63% до 42%) (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Динаміка ставлення до вступу до ЄС громадян України
з різним рівнем освіти (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до ЄС?	2000 р.					2019 р.				
	Початкова або неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Незакінчена вища	Вища	Початкова або неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Незакінчена вища	Вища
Скоріше позитивно	42	63	61	61	73	45	42	59	60	66
Скоріше негативно	14	8	7	13	4	29	27	20	20	17
Важко сказати	44	29	32	26	23	26	31	21	20	17

У сучасному політологічному дискурсі досить поширена точка зору, що громадяни України – етнічні росіяни та російськомовні (для яких рідною є російська мова) менш схильні до підтримки євроінтеграційного вибору. Ця теза підтверджується результатами соціологічних опитувань (табл. 2.8, 2.9). Серед етнічних українців рівень підтримки євроінтеграції стабільно висо-

2.2. Динаміка ставлення населення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО

кий (56% у 2000 р. та 60% – 2019). За результатами опитувань 2000 р. частки прихильників євроінтеграції серед українців та серед росіян були однакові (56% та 55% відповідно). Однак, якщо серед українців ця частка дещо зросла за 19-річний період (з 56% до 60%), то серед росіян вона суттєво знизилася (з 55% до 36%). Досить істотно зменшилася частка й тих, хто не визначився з відповіддю (на 14% серед українців та на 13% – росіян).

Таблиця 2.8

Динаміка ставлення до вступу України до ЄС громадян різного етнічного походження (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до ЄС?	українці		росіяни		інші	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	56	60	55	36	61	72
Скоріше негативно	9	19	13	45	12	14
Важко сказати	35	21	32	19	27	14

Так само серед громадян, для яких рідною є російська мова, менша частка прихильників вступу України до ЄС (42%), значно вища вона серед респондентів, для яких рідною є українська мова (64%). Причому якщо серед респондентів, для яких рідною є українська мова, частка прихильників євроінтеграції за роки спостережень збільшилася (з 56% до 64%), то серед тих, для кого рідною є російська мова, вона відчутно зменшилася (з 56% до 42%).

Таблиця 2.9

Динаміка ставлення до вступу України до ЄС залежно від мови, яку респонденти вважають рідною (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до ЄС?	українська		російська		інша	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	56	64	56	42	57	61
Скоріше негативно	8	15	13	36	5	8
Важко сказати	36	21	31	22	38	31

Отже, в українському суспільстві існує високий рівень підтримки курсу на вступ України до Європейського Союзу. Більше того, за період з 2000 по 2019 р. частка його прихильників зросла серед людей старшої вікової категорії, мешканців Заходу та Центру країни, етнічних українців та серед тих респондентів, для яких рідною мовою є українська. Водночас відбулося знижен-

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

ня частки прихильників євроінтеграції серед молоді, мешканців Півдня та Сходу країни, людей з вищою та середньою загальною освітою, а також серед етнічних росіян і тих респондентів, для яких рідною є російська мова.

Тим не менше, з аналізу даних моніторингу 2019 р. випливає, що прихильники євроінтеграції переважають в усіх регіонах, освітніх і вікових групах, в першу чергу серед молоді, а також серед громадян, для яких не лише українська, а й російська мова є рідною.

Динаміка ставлення населення до вступу України до НАТО

Скоріше позитивно до даного вектора розвитку країни сьогодні ставиться майже половина опитаних (46%), у 2000 р. перевагу йому віддавав лише кожен четвертий респондент. Це пов'язано як з інтенсифікацією пронатовської інформаційної компанії, так і анексією Криму і воєнним конфліктом на Донбасі, де історично антинатовські настрої були вищими, ніж у інших регіонах країни (з 2014 р. до виборки не входять АР Крим і непідконтрольні Києву райони Луганської та Донецької областей).

До вступу до НАТО більш позитивно, ніж старше покоління, ставиться молодь. Якщо порівнювати вікові категорії у 2000 та 2019 р., то слід відзначити зростання пронатовських настроїв серед молоді (53% проти 33%). Досить відчутно зросла частка прихильників даного вектора і серед людей старшого віку – з 15% до 41%.

Частки тих, хто виступає проти приєднання України до Північноатлантичного альянсу, дещо зменшилися (з 27% до 20% серед молоді та з 42% до 33% серед старшої вікової групи) (табл. 2.10).

Кількість прихильників вступу України до НАТО є вищою на Заході та Центрі України (66% та 63% відповідно). Пронатовські настрої суттєво менші на Півдні та Сході країни (вдвічі). Загалом у всіх регіонах частка прихильників даного вектора зросла. Несуттєве збільшення частки противників вступу до НАТО спостерігалось тільки на Півдні (з 41% до 49%) та на Сході країни (з 46% до 49%).

Таблиця 2.10

Динаміка ставлення до вступу до НАТО громадян різних вікових груп (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?	2000 р.		2019 р.	
	Молодь (до 30 років)	Старший вік (55+)	Молодь (18–29)	Старший вік (56+)
Скоріше позитивно	33	15	53	41
Скоріше негативно	27	42	20	33
Важко сказати	40	43	27	26

2.2. Динаміка ставлення населення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО

Рис. 3. Динаміка ставлення населення України до вступу до НАТО (2000–2019 рр.)

Таблиця 2.11

Динаміка ставлення мешканців різних регіонів до вступу України до НАТО (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?	Захід		Центр		Південь		Схід		Всього	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	42	66	28	63	14	27	18	29	25	46
Скоріше негативно	14	9	27	20	41	49	46	49	34	29
Важко сказати	44	25	45	27	45	24	36	22	41	25

Результати дослідження свідчать про те, що пронатовські орієнтації мають вищу підтримку серед населення з вищим освітнім рівнем. Так, у 2019 р. до вступу України до НАТО схвально ставилися 40% респондентів з початковою або неповною середньою освітою, 30% — із середньою, 46% — із середньою спеціальною, 48% — з незакінченою вищою та 53% — з вищою освітою. Рівень підтримки вступу зріс серед усіх освітніх груп. На тому ж рівні залишилася одна освітня група — із середньою загальною освітою.

Етнічні українці більш схвально ставляться до вступу до НАТО, ніж етнічні росіяни: 48% проти 21%. Етнічні росіяни більш критично оцінюють курс на вступ: 55% противників серед росіян проти 27% — серед українців.

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

Ставлення до вступу України до НАТО практично не змінилося серед етнічних росіян. Водночас серед етнічних українців частка прихильників збільшилася з 27% до 48% (табл. 2.13).

Таблиця 2.12

Динаміка ставлення до вступу в НАТО громадян України з різним рівнем освіти (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?	2000 р.					2019 р.				
	Початкова або неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Незакінчена вища	вища	Початкова або неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Незакінчена вища	вища
Скоріше позитивно	19	28	29	35	28	40	30	46	48	53
Скоріше негативно	35	33	29	48	38	38	39	30	28	22
Важко сказати	46	39	42	17	34	22	31	24	24	25

Таблиця 2.13

Динаміка ставлення до вступу України до НАТО громадян різного етнічного походження (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?	українці		росіяни		інші	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	27	48	18	21	23	57
Скоріше негативно	29	27	51	55	38	19
Важко сказати	44	25	31	24	39	24

Зростання пронатовських настроїв мало місце як серед україномовних, так і серед російськомовних громадян. Однак серед тих, для кого рідною є українська мова, воно було суттєво більшим. Загалом рівень підтримки вступу до НАТО майже вдвічі вищий серед україномовних респондентів, ніж серед російськомовних (53% проти 28%) (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Динаміка ставлення до вступу України до НАТО залежно від мови, яку респонденти вважають рідною (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?	українська		російська		інша	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	28	53	18	28	29	46
Скоріше негативно	26	22	48	47	24	31
Важко сказати	46	25	34	25	47	23

2.2. Динаміка ставлення населення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО

Отже, дані багаторічних опитувань свідчать про зростання підтримки вступу до НАТО серед усіх груп (за віком, освітою, регіоном проживання та мовою).

Динаміка ставлення населення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі

Суттєві зміни відбулися і в ставленні населення до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі. Так, якщо в 2000 р. скоріше позитивно до неї ставилася більшість жителів (61%), а скоріше негативно — лише кожен п'ятий (21%), то в 2019 р. результати стали діаметрально протилежними: підтримують дану ідею лише 23% респондентів, водночас її противниками є більшість респондентів (61%).

Рис. 4. Динаміка ставлення населення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі

За період 2000–2019 рр. (табл.15) відбулося суттєве збільшення частки противників союзу України, Росії та Білорусі серед обох вікових груп (з 44% до 63% серед молодіжної групи респондентів та з 30% до 58% серед респондентів старшої вікової когорти). Відповідно відбулося зменшення частки прихильників союзу. В 2000 р. його підтримував кожен третій представник молоді, в 2019 р. — лише кожен п'ятий. Частка ж прихильників даного союзу серед людей старшого віку за той же час зменшилася вдвічі: з 49% до 26%. Більше прихильників ідеї союзу України, Росії та Білорусі серед людей старшого віку, ніж серед молоді (26% та 19% відповідно) (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Динаміка ставлення респондентів різних вікових груп до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?	2000 р.		2019 р.	
	Молодь (до 30 років)	Старший вік (56+)	Молодь (18–29)	Старший вік (56+)
Скоріше позитивно	32	49	19	26
Скоріше негативно	44	30	63	58
Важко сказати	24	21	18	16

Більша частка прихильників ідеї розвитку співпраці України з РФ і Білоруссю (табл. 2.16) зафіксована на Півдні (44%) та Сході країни (39%). При цьому в усіх регіонах мало місце падіння рівня підтримки цієї ідеї: з 10% до 5% на Заході, з 30% до 16% – Центрі, з 60% до 44% на Півдні та з 58% до 39% – Сході країни.

Водночас частка противників союзу України, Росії та Білорусі збільшувалася по всій території України – з 69% до 88% на Заході, з 49% до 67% в Центрі, з 13% до 34% на Півдні та з 20% до 39% – Сході України.

Таблиця 2.16

Динаміка ставлення жителів різних регіонів до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?	Захід		Центр		Південь		Схід		Всього	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	10	5	30	16	60	44	58	39	41	23
Скоріше негативно	69	88	49	67	13	34	20	39	37	61
Важко сказати	21	7	21	17	27	22	22	22	22	16

Найбільша частка прихильників союзу України з РФ і Білоруссю (табл. 2.17) фіксується сьогодні серед респондентів із середньою загальною (33%) та незакінченою вищою освітою (26%), найменша – серед респондентів з вищою освітою (18%). За час спостережень суттєво збільшився рівень негативного ставлення серед усіх освітніх груп, однак найбільше – на 23 та 24 відсоткових пунктів – серед респондентів з найнижчим та найвищим освітнім рівнем відповідно.

2.2. Динаміка ставлення населення України щодо вступу до Європейського Союзу і НАТО

Таблиця 2.17

Динаміка ставлення населення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі з різним рівнем освіти (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?	2000 р.					2019 р.				
	Початкова або неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Незакінчена вища	вища	Початкова або неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Незакінчена вища	вища
Скоріше позитивно	45	40	34	39	38	24	33	23	26	18
Скоріше негативно	31	39	41	48	44	54	46	60	59	68
Важко сказати	24	21	25	13	18	22	21	17	15	14

Серед етнічних росіян (табл. 2.18) частка тих, хто позитивно ставиться до ідеї приєднання України до союзу з РФ і Білоруссю, удвічі більша, ніж серед респондентів – етнічних українців (53% та 20% відповідно). При цьому за період, що аналізується, рівень підтримки даної ідеї знизився в обох групах – з 33% до 20% серед українців та з 66% до 53% серед росіян.

Таблиця 2.18

Динаміка ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі громадян різного етнічного походження (2000–2019 рр.)

Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?	українці		росіяни		інші	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	33	20	66	53	54	14
Скоріше негативно	44	63	14	31	16	71
Важко сказати	22	17	20	16	31	15

Підтримка ідеї союзу України, Росії та Білорусі (табл. 2.19) виявилася вищою серед респондентів, для яких рідною мовою є російська мова (41%). Більш як удвічі менша частка прихильників даної ідеї серед респондентів, для котрих рідною мовою є українська (17%).

Частка противників названої ідеї збільшилася в обох групах – з 48% до 68% серед тих, для кого рідною є українська мова, та з 18% до 37% серед тих, для кого рідною є російська мова.

Таблиця 2.19

**Динаміка ставлення до ідеї приєднання України
до союзу Росії й Білорусі залежно від мови,
яку респонденти вважають рідною
(2000–2019 рр.)**

Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?	українська		російська		інша	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Скоріше позитивно	30	17	60	41	43	31
Скоріше негативно	48	68	18	37	33	61
Важко сказати	22	15	22	22	24	8

Отже, в результаті аналізу соціологічної інформації була виявлена тенденція до зменшення підтримки ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусі. Частка противників даної ідеї зросла в усіх вікових, регіональних, освітніх групах, а також групах за етніним походженням та рідною мовою респондентів.

Отже, результати моніторингового дослідження динаміки ставлення населення України до вступу до Європейського Союзу і НАТО показують, що рівень підтримки вступу досяг максимального значення в 2019 р. (відповідно 59% і 46%). Це результат інтенсифікації впливу на політичну свідомість населення таких основних чинників:

- 1) цілеспрямованого пропагування євроінтеграційних та євроатлантичних цінностей, гуманістичних принципів, безпекових переваг;
- 2) зростання довіри населення до нового керівництва України, що підтримує інтеграційний проект;
- 3) створення засобами масової інформації привабливого образу ЄС і НАТО, що сприяло підвищенню довіри населення до них після Євромайдану.

2.3. Соціокультурні орієнтації населення і чинники національної безпеки

Ставлення населення до реформ

Попри те, що більшість населення скоріше позитивно ставиться до вступу України до Європейського Союзу, перспектива ця скоріше розглядається як віддалена. Причому в регіональному розрізі очікування суттєво відрізняються (табл. 2.20). Якщо на Заході 32% опитаних вважають, що зміни в країні після підписання Угоди про асоціацію України з ЄС дадуть можливість вступити Україні до ЄС протягом 5 років, то на Півдні 34,7% населення вважають, що Україна взагалі не має перспектив вступу до ЄС.

2.3. Соціокультурні орієнтації населення і фактори національної безпеки

Таблиця 2.20

Регіональні відмінності в оцінці часової перспективи вступу України до ЄС

	Захід	Центр	Південь	Схід
Зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС протягом 5 років	32,0	21,7	11,7	16,2
Зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС не раніше, ніж за 6–10 років	26,4	26,0	17,8	22,4
Зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС більш як через 10 років	17,4	18,8	16,9	21,2
Україна взагалі не має перспектив вступу до ЄС	7,1	13,6	34,7	13,9
Важко відповісти	17,2	19,9	18,8	12,7

Водночас саме від 2014 р. у країні розпочалися численні реформи в різних сферах, які пов'язані саме з процесом євроінтеграції. Однак майже половина громадян (45,6%) зазначають, що зближення України з Європейським Союзом ніяк не впливає на їхнє життя та життя їхньої родини. Відповідно реальне ставлення до перебігу процесу євроінтеграції можна прослідкувати, спираючись на оцінку населенням тих конкретних змін, які безпосередньо торкнулися життя кожного українця.

Однією з перших і найбільш відчутних для населення змін стала відмова від постачання газу з Росії. До 2013 р. РФ була фактично єдиним постачальником газу в Україну, натомість у 2016 р. була запроваджена система реверсного газопостачання, і газ стали купувати на європейському ринку. Сам по собі процес диверсифікації джерел постачання енергоносіїв є, безумовно, позитивним. До того ж важливим досягненням у цій сфері стала перемога України у стокгольмському арбітражі над Газпромом.

Водночас перехід на ринкове ціноутворення і, як наслідок, зростання тарифів негативно вплинуло на матеріальне становище більшості населення. Мінімізувати цей ефект мало запровадження субсидій. Однозначно оцінити усі ці зміни досить важко. Для частини населення важливішими могли стати позитивні моменти, для інших переважали негативні наслідки. Така суперечлива оцінка могла формуватися і відносно інших змін. Виходячи з цього, в опитуванні респондентів попросили оцінити певний перелік змін з точки зору їх можливого позитивного або негативного впливу на життя в країні. Виявилося, що стосовно деяких перетворень думки громадян розділилися, проте частина змін була оцінена більш-менш однозначно.

Позитивна оцінка помітно переважала негативну стосовно безвізу, реформи армії, поліції, децентралізації та відновлення шляхів (рис. 5). За винятком безвізу, йдеться скоріше не про схвалення більшістю населення,

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

а про відсутність вираженого негативу щодо запроваджуваних змін. Водночас там, де зміни були затребувані на практиці, це не лише відображається у вигляді позитивної оцінки їхнього впливу на життя країни, а й добре кореспондує із загальним ставленням населення до зближення України з ЄС. Зокрема, у групі тих, хто скористався безвізом, а таких серед респондентів виявилося 28,7%, позитивно ставляться до вступу України до Європейського Союзу 72,5%.

Рис. 5. Зміни, які, на думку населення, скоріше позитивно вплинули на життя країни

Натомість в оцінці інших змін частка тих, хто оцінював їх негативно, переважала частку тих, хто давав їм позитивну оцінку. До цієї групи потрапили, зокрема, така суттєва складова євроінтеграційного процесу, як боротьба з корупцією, і важливі для людей реформи – пенсійна та медична (рис. 6). У випадку оцінки діяльності органів, створених для посилення боротьби з корупцією, можна говорити про те, що більшою мірою незадоволені якраз прихильники вступу до ЄС.

Загалом серед найбільш актуальних завдань суспільного розвитку на першому місці саме зниження рівня корупції – 55% опитаних. Водночас незадоволеність пенсійною та медичною реформами скоріше опосередковано пов'язана з оцінкою вступу України до ЄС. Насамперед йдеться про вікові відмінності, оскільки ці реформи більш важливі для представників старшої вікової групи, серед яких підтримка вступу країни до ЄС статистично істотно менша (51,7% у групі віком старше 55 років проти 58,8% за вибіркою загалом).

Частина змін має майже однакову кількість прихильників та противників. Думки розділилися щодо отримання Томосу, відмови від закупівлі російського газу та реформи шкільної освіти (рис. 7). Причому показово, що загальна оцінка населенням самого факту створення Православної Церкви України (ПЦУ) значно краща, ніж оцінка впливу цієї події на життя країни. Загалом підтримують створення об'єднаної ПЦУ 48,8% опитаних,

2.3. Соціокультурні орієнтації населення і фактори національної безпеки

натомість лише 24,4% вважають, що це позитивно вплинуло на життя країни. Водночас не підтримують створення ПЦУ 26%, приблизно така ж (34,6%) оцінка негативного впливу отримання Томосу.

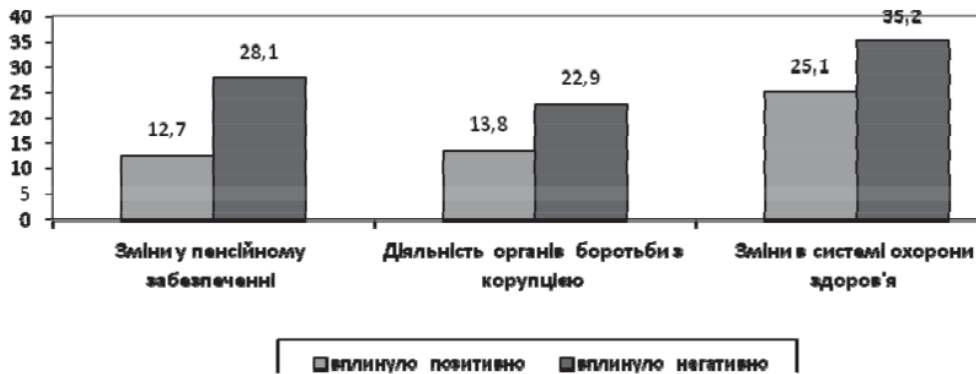

Рис. 6. Зміни, які, на думку населення, скоріше негативно вплинули на життя країни

Як бачимо, оцінка перетворень, що відбуваються в країні, поки що у стані формування, як і самі перетворення. Крім того, не всі кроки на шляху євроінтеграції населення в принципі спроможне оцінити. Реформи, що стосуються життя людей, безпосередньо знаходяться в центрі їхньої уваги. Натомість важливі, але непомітні в повсякденному житті речі інколи залишаються взагалі поза увагою. Наприклад, створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, котра була схвалена ЄБРР як зразкова модель для інших країн, оцінили позитивно 17,2% респондентів, негативно – 10,2%.

Також важливо зазначити, що сприйняття різних реформ інколи відрізняється регіонально. Наприклад, відмову від закупівлі російського газу та перемогу України у стокгольмському арбітражі над Газпромом позитивно оцінили 44,5% респондентів на Заході, 30,5% – у Центрі, 21,6% – на Сході й лише 15% – на Півдні. Натомість Південь та Схід вище оцінюють позитивний вплив децентралізації (там таку оцінку дали по 36% проти 28% на Заході та в Центрі).

Можна констатувати, що провідниками позитивного ставлення населення до змін в євроінтеграційному напрямі більшою мірою є саме прихильники євроінтеграції. Саме їхня позитивна оцінка формує підґрунтя для сприйняття, окрім уже розглянутих вище, таких реформ, як закріплення в Конституції курсу на повноправне членство в ЄС та НАТО чи законодавче забезпечення функціонування української мови як державної (рис. 8).

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

Рис. 7. Зміни, вплив яких у масовій свідомості оцінюється суперечливо

Натомість негативна оцінка змін значною мірою ґрунтується на ставленні, яке репрезентує група тих, хто не підтримує вступ України до ЄС (рис. 9).

Відтак можна констатувати, що попри загалом не надто великі групи противників та прихильників тих чи інших змін внутрішнє протистояння прихильників та противників євроінтеграції не подолано і може швидко актуалізуватися та загостритися за певних умов. Зокрема, оновлення владних структур, що почалося з виборів Президента України, продовжилося в ході парламентських виборів і триває у вищих ешелонах виконавчої та судової влади, створює ризики втрати керованості соціальними процесами і, як наслідок, зростання незадоволеності населення ситуацією в країні. Відповідно головною запорукою підтримки соціальних змін населенням є концентрація уваги на тих напрямках, які більшість опитаних називають головним джерелом соціальної напруги. Крім посилення боротьби з корупцією, до цього переліку входять такі питання, як забезпечення рівності усіх перед законом (важливим вважають його 50% опитаних), дотримання гарантованих Конституцією прав і свобод людини (38%) та забезпечення соціальної справедливості (27%).

Важливим сприятливим для реалізації реформ моментом є налаштованість населення на те, що нової якості життя можна досягти лише за допомогою «нових облич», які діятимуть як «згори», так і «знизу». Фактично сам рух країни до ЄС є рухом до життя за новими правилами, і головним локомотивом змін загал вважає молодих політиків, що прийшли до уряду та парламенту останнім часом. Вони найбільш позитивно впливають на думку майже половини опитаних (49,4%). Великі надії покладають на «допомогу знизу», зокрема волонтерів, що працюють у різних сферах. Їх позитивний вплив на зміни відзначають 44,5% респондентів. Помітним є, на думку значної частини опитаних (30,2%), і внесок у запровадження позитивних змін журналістів-розслідувачів, представників малого і середнього бізнесу (25,9%), громадських активістів (23%). Водночас найбільші перешкоди на

2.3. Соціокультурні орієнтації населення і фактори національної безпеки

шляху до оновлення життя чинять, на думку громадян, досвідчені політики, які вже давно при владі (57,1%), представники великого бізнесу (35,8%), керівники місцевої влади різних рівнів (28%) та керівники міжнародних фінансових організації (24,6%).

Рис. 8. Особливості позиції прихильників вступу України до ЄС щодо позитивної оцінки впливу певних змін на життя країни

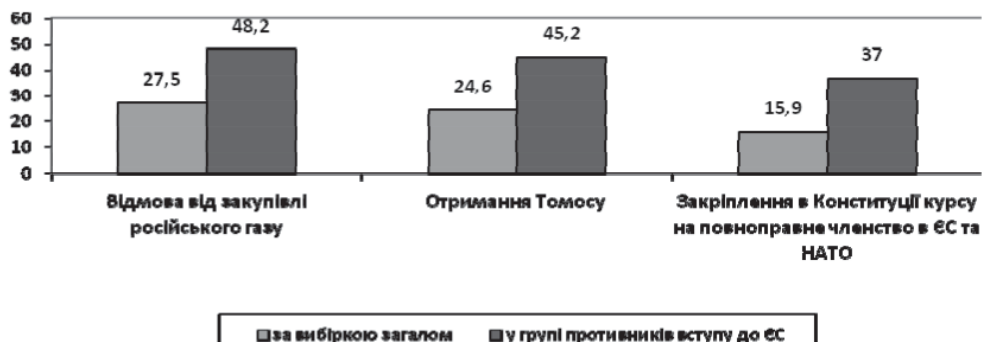

Рис. 9. Особливості позиції противників вступу України до ЄС щодо негативної оцінки впливу певних змін на життя країни

Таке бачення ситуації внутрішньо несуперечливе і великою мірою пояснює позитивні сподівання, які домінують в очікуваннях людей. Проте сама по собі ситуація протистояння молодій команді, яку підтримують «знизу», і впливових сил, яких підтримують «ззовні», породжує величезні ризики саме у здійсненні тих перетворень, на які налаштовані люди. Це ризик жорсткого імперативного контролю за ситуацією, що може становити загрози саме тим принципам (верховенства права, дотримання прав і свобод людини, поваги до людської гідності), які є засадничими в європейській системі цінностей.

Європейські цінності в громадській думці

Рух у напрямку європейської інтеграції значною мірою визначається тим, як трансформується у масовій свідомості система ціннісних орієнтацій. Тривалий час неспроможність українського суспільства успішно рухатися по шляху реформ розглядалася крізь призму його ціннісної несумісності з ключовими цінностями європейців. Патерналізм проти ініціативності, тяжіння до «сильної руки» проти демократії та інші суперечності фіксувалися дослідниками постійно. Проте після Євромайдану, коли шлях до асоціації з ЄС відкрився, в масовій свідомості відбулися певні зміни. Хоча населення не вельми глибоко ознайомлене з положеннями Угоди щодо асоціації України з ЄС, уявлення про те, які самі цінності є «правильними», чітко озвучено й опановано загалом. Що ж у системі ціннісних орієнтирів свідчить про зближення українського менталітету з європейськими цінностями, а що дотепер заважає рухатися в європейському напрямі?

З огляду на те, що більшість опитаних декларують позитивне ставлення до демократії, верховенства права, поцінують індивідуальну свободу, вважають важливою цінністю *терпимість до чужих ідей та ідеалів*, злиття ціннісних систем українців та європейців практично вже відбулося. Проте знання про те, що є добрим, а що поганим, на жаль, не гарантує поширення відповідних практик. Про це свідчить перелік цінностей, які, на думку громадян, є найважливішими для них. До переліку включено п'ять цінностей, прописаних у статті другій Договору про Європейський Союз та п'ять цінностей, що пов'язані з радянським минулим та із задоволенням базисних потреб. Усі цінності стосувалися регуляції взаємовідносин у системах людина—суспільство та людина—людина: цінності поваги до людської гідності, дотримання прав людини, свободи, справедливості, терпимості (представляли європейську спільноту), цінності матеріального добробуту, соціальної захищеності, поваги до людини праці, колективізму та готовності поступитися власними інтересами заради інтересів держави (радянське минуле). Респонденти були обмежені у кількості відповідей, що давало можливість визначити, які саме цінності є пріоритетними (рис. 10).

Головні ціннісні пріоритети зосередилися навколо матеріального добробуту (56,6%) та соціальної захищеності (44,6%). І це відображає суто українську специфіку, коли в умовах недостатньої задоволеності базових потреб добробут домінує в системі ціннісних орієнтацій. Проте наступні за кількістю виборів цінності демонструють поступовий поворот до нових орієнтирів, що втілюється у новій ціннісній конфігурації. Хоча орієнтація на соціальну захищеність залишається високою, вона поєднується з такою важливою цінністю, як дотримання прав людини, яку визнали важливою 43,8% опитаних.

2.3. Соціокультурні орієнтації населення і фактори національної безпеки

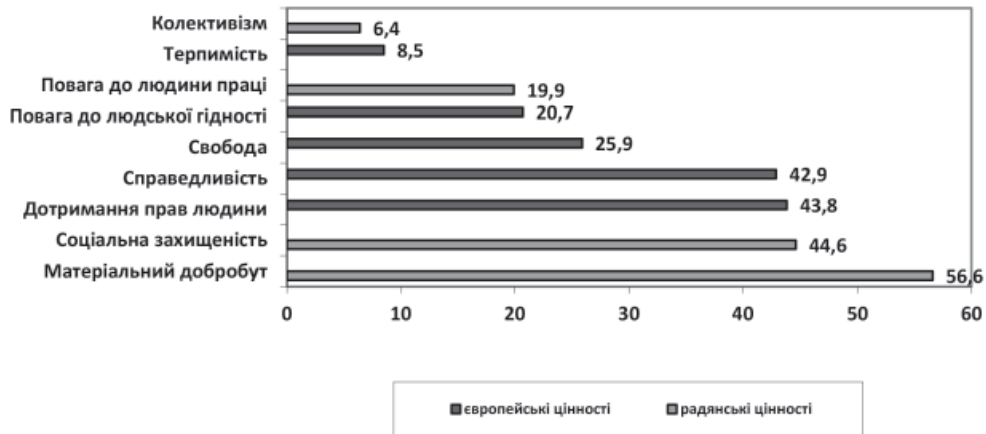

Рис. 10. Особливості поєднання європейських та радянських цінностей у масовій свідомості

Слід мати на увазі, що саме дотримання прав людини є однією з ключових цінностей, які вважають для себе найважливішими жителі ЄС. За даними Євробарометру, в 2017 р. цінність «права людини» посідала друге місце у запропонованому переліку з 12 цінностей, поступаючись лише цінності миру [12]. Загалом її визнали найважливішою особисто для себе 42% опитаних (цінність миру відповідно – 45%). У шести країнах—членах ЄС ця цінність опинилася на першому місці: Кіпр (61%), Швеція (59%), Данія (49%), Іспанія (48%), Польща (46%), Румунія (40%).

Ці ж дві ключові цінності, на думку європейців, є такими, які найкраще представляють цінності Євросоюзу. Мир визначили як цінність 39% опитаних, а права людини – 33%. Цінність «права людини» очолила список цінностей, що найкраще представляють цінності ЄС у таких країнах, як Бельгія (46%), Кіпр (43%), Латвія (41%), Ірландія (35%), Румунія (33%), Велика Британія (30%).

За даними всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі у 2017 р. [13], в якому було відтворено той самий стандартний перелік цінностей, які пропонуються у Євробарометрі, українці, як і європейці, найважливішою для себе назвали цінність миру (56,6%), далі було названо цінність «людське життя» (42,7%), а на третьому місці опинилася цінність «права людини» (33,3%). З огляду на ці дані, а також зважаючи на результати наведеного вище опитування, в якому майже 44% українців обрали як важливу для себе цінність дотримання прав людини, можна говорити про помітну тенденцію поступового зближення ціннісних орієнтацій населення країни з європейським ціннісним контекстом.

Розділ 2. Євроатлантичний вектор розвитку: сприйняття українським суспільством

Фактично можна констатувати, що відбувається формування нового бачення взаємовідносин людини та суспільства. По-перше, люди все ще зорієнтовані на гарантії з боку держави. Опора на соціальний захист свідчить, що насправді реальних можливостей для ефективного самоздійснення ще недостатньо. Водночас поряд із прагненням захищеності бачимо таку ж високу цінність забезпечення прав людини. В поєднанні з пріоритетом цінності справедливості це можна розглядати як свідчення поступового переходу від радянського способу взаємодії людини і держави, який ґрунтувався на автоматичній гарантованій підтримці базисних потреб кожного в обмін на так само гарантовану працю індивіда на благо держави, до європейського, коли держава створює умови, в яких людина може реалізувати себе і власними зусиллями забезпечити собі належний рівень життя.

У радянській моделі обмеженість життєвого вибору компенсувалася гарантією певного рівня існування. Причому рівень цей був не сильно диференційованим, а отже, радянська людина відчувала себе «не гіршою за інших». Водночас сама ця ситуація не сприймалася крізь призму захисту прав людини. Права були задекларовані, але способи і форми їх дотримання з боку держави не піддавалися сумніву. Ідея захисту прав людини була присутня в ідеологічному дискурсі, але мало стосувалася конкретних обставин життя пересічної людини, яка задовольнялася скоріше знанням того, що їх дотримання їй гарантовано. Інерція цього переконання тривалий час зберігалася у масовій свідомості й після руйнації радянської моделі взаємодій.

Проте перехід до нових умов існування, в яких система державної підтримки перестала бути загальним принципом, актуалізував формування нових ціннісних орієнтирів. Ідея того, що держава має гарантувати соціальну захищеність, поступово доповнюється ідеєю правової взаємодії людини і держави, що забезпечує підтримку європейського вектора руху. Принцип дотримання прав людини ґрунтується на відчутті власної суб'єктності кожного громадянина, а не на автоматичній підтримці усіх людей разом.

Відповідно важливим зрушенням у ментальності стає посилення відчуття власної значущості й усвідомлення себе як суб'єкта прав. Як наслідок змінюється і смислове наповнення взаємодії громадянина та держави. В ідеалі наразі ціннісні перетворення є ознакою формування нової ситуації, в якій на зміну патерналізму, який гарантує захищеність усім, приходить усвідомлення індивідуальної відповідальності за власне життя і водночас що держава має гарантувати насамперед не рівень життя, а права, які забезпечуватимуть вільне самоздійснення.

Специфічні трансформації відбуваються і з цінністю соціальної справедливості. Хоча вона увійшла до переліку як європейська цінність, запит